

HURRİLER

Dr.Adil ALPMAN

M.Ö.III.Bin yılın ortalarından itibaren Mezopotamya'da, Yukarı Dicle bölgesinde ortaya çıkmaya başlayan, ve zamanla Eski Önasya'ya yayılan bir kavim vardı. M.Ö.VII.Yüzyıla kadar varlığını devam ettiren, ve konuştuğu dil itibariyle filolojik bakımdan Asya kökönli olduğu kabul edilen bu kavim, bugün Eskiçağ Tarihi alanında genellikle "Hurri" adıyla isimlendirilmektedir (bak.s.2v.d.).

Hurriler'in tarihi söz konusu olduğunda, Eski önasya tarihinde bilim adamlarını uzun bir süre meşgul edegelmekte olan bir "Hurri-Subar sorunu" ortaya çıkmaktadır; bu sorun ortaya çıkışından bugüne kadar, bir asra yakın zamandır bilim adamlarını meşgul etmiştir:

Ninive'de (Kuyuncuk) M.Ö.XIX.Yüz yılın sonlarına doğru İngilizler tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkarılan çiviyazılı metinlerde, ilk defa sami ve Sumerce olmayan kelimeler görülmüştü. Bu kelimelerin kökeni ve identifikasyonu üzerinde ilk zamanlar, F.Delitzch, A.H.Sayce, J.Oppert çalışmıştı.(1)

Sonradan Amarna arşivinde bulunan Mitanni kralı Tuşratta'nın mektubunda (EA 24), Kerkük, Nippur ve Dilbat'tan çıkarılan metinlerde, yine Sumerce ve Samice olmayan kelimeler, ve şahıs adları görülmüştü. Bunlar üzerinde de, H.Winckler, O.Schroeder, L.Messerschmidt, P.Jensen, R.E.Brunnow, A.H.Sayce, F.Bork, T.G. Pinches, F.T.—Dangin, ve A.Ungnad araştırmalar yapmışlardı. (2) Fakat bu kelimelerin ait olduğu kavim, ve bunların identifikasyonu üzerinde çalışan bilim adamlarının ileri sürdüğü görüşler, bugünkü bilgilerimize göre inandırıcı olmaktan uzaktı. Bu durum Boğazköy kazılarına kadar devam etmişti.

1906 yılında başlayan Boğazköy kazılarından ve çivi yazılı metinlerden elde edilen sonuçlara göre, H.Winckler sözünü ettiğimiz kelimeleri konuşan kavimle akraba bir "Harri" kavmi tespit ediyordu; B.Hrozny bu kavmi "Hurri" şeklinde isimlendiriyordu. (3) Böylece söz konusu kavmin "Hurri" mi, yoksa "Subar" şeklinde mi tesmiye edileceği sorunu ortaya çıkıyordu. Bu durum

(1) Karş. I.Gelb, Hurrians and Subarians (= HS), SAOC 22, Chicago (1944), s.1. v.d.

(2) Karş. I.Gelb, HS, s.2. v.d.

(3) Karş. I.Gelb, HS, s.4 v.d.

Nuzi vesikalarının keşfinden sonra daha da canlılık kazanmıştı.

Hurri-Subar sorunu üzerinde çalışan bilim adamlarının ileri sürdüğü görüşler, üç bölüme ayrılabilir:

I. Bölümü oluşturan bilim adamlarından başta E.A. Speiser olmak üzere, E. Chiera, P. Koschaker, B. Hrozný, T.-Dangin, J. Friedrich ve A. Goetze, söz konusu kavmi "Hurri" şeklinde isimlendirmişlerdir. Adı geçen bilim adamlarına, Hurri-Subar sorunu konusunda, Speiser ekolü de diyebiliriz.

II. Bölümde, Ungnad ekolü diyebileceğimiz, başta A. Ungnad olmak üzere, P. Jensen, B. Landsberger, C. J. Gadd, Arkeologlardan Max von Oppenheim, ve M. E. L. Mallowan, bu kavim için "Hurri" adı yerine, "Subar" ismini tercih etmişlerdir.

III. Fakat I. Gelb, "Huri" ve "subar" adlarında ayrı iki kavmin mevcut olduğunu ileri sürmüş, bunların tarihlerini mevcut delillerin ışığı altında tetkik etmiştir. (4) Ancak bilim adamlarınca ileri sürülen her üç bölümdeki görüşler kesin bir sonuca da varılmış değildir.

Bugün için genellikle kabul edilen bir tek kavmin mevcut olduğudur; ve bu kavim için kabul edilen isim de "Hurri" adıdır.

Eski Önasya tarihinde bu kavmin adına Mitanni kralı Tušratta'nın, Mısır Firavunu III. Amenofis'e (M.Ö. 1413-1377) göndermiş olduğu mektubunda "Hurwuḫe" ve "Hurruḫe" şeklinde rastlanmaktadır. (5) Bu isim Tevrat'ta "Hori" olarak yer almaktadır. (6) Bundan başka bir Nuzi tabletinde bir kâtip'ten "DUB SAR Hur-ru(m)" diye söz edilmekte; (7) bir Hana tabletinde (8) de tanrıdan "Da-gan ṣa Hur-ri" şeklinde bahsedilmektedir. Bilhassa Hana tabletindeki genitif "Hur-ri" formu bugün ilim aleminde bu kavim adı için genellikle kabul edilen "Hurri" telaffuz şekline uymaktadır.

Bunlardan başka, Anadolu'da Boğazköy metinlerindeki Hitit çivi yazısında bir çok varyasyonları olan "Hur-la" yazılışının yanında "Hur-ri" formu da kullanılmaktadır. (9) Değindiğimiz bu vazıls şekillerinde ilk heceler

(4) Bu hususta ayrıntılı bilgi için, bak. I. Gelb, HS, s. 21 v. d.; New light on Hurrians and Subarians, Studi Orientalistici in Onore di Giorgio Levi Della Vida Vol. I Roma (1956) s. 374-392.

(5) Karş. Knudtzon & Weber + Ebeling, Die El-Amarna Tafeln (EA), VAB2, Leipzig 1915, metin 24 I, 11, 14, 19; 11, 68, 72; III, 6, 113.

(6) Bak. Genesis 14, 16.

(7) R. H. Pfeiffer, AASOR XVI (1936) s. 140.

(8) T.-Dangin and Dhorme, Syria V (1924) s. 271.

(9) F. Sommer, Die Aghjivav Urkunden, München (1932), s. 42-48, 385-387; karşı. Sturtevant + Bechtel, A Hitite Chrestomothy, Philadelphia (1935), s. 176 st. 30, s. 184 st. 30.

aynı işareten oluşmaktadır. Bu nedenle bu işaret *har*, *her*, *hir*, *hur*, ve *hor* değerlerinde sahiptir. (10) Bu nedenle bu hece ilk zamanlar “*har*” olarak okunmak istenmiş, bu kavme de “*Harri*” denilmiştir; (11) fakat daha sonra terkedilerek “*Hurri*” kavim adı benimsenmiştir. (12) Bunu destekleyen diğer bir husus da, Hitit çivi yazısında yukarda sözünü ettiğimiz işaretin “*hu-ur*” fonetik olarak yazılmış olmasıdır. (13) Aynı heceleme Mısır yazısında da *Hrw* şeklinde (*Hr*, *Hu-ru*) formunda destek bulmaktadır. (14) Mısırlılar Filistin ve Suriye’yi belirtmek için değiştirdiğimiz formu kullanmakta idiler. (15) bundan başka aynı hecelemenin varyasyonları yer adlarında (16) ve şahıs adlarında (17) da görülmektedir. Daha geç devirde Ugarit’de (*Ras Şamra*), “*Hri*” şeklinde kavim adı olarak geçmektedir. (18)

Hurriler asrımızın başlarında, Eski Önasya’nın en eski orjinal kavimlerinden biri olarak ileri sürülmüştü; (19) fakat, Nuzi’de Gasur (Akkadlar zamanındaki Nuzi şehrinin adı) çivi yazılı metinlerinin ortaya çıkması ile bu görüş büyük ölçüde sarsılmıştır.

a) Akkadlar çağında Hurriler

Akadlar zamanına ait (M.Ö.3250-2150) tabletlerde (20) yer alan 500 kadar şahıs isimlerinden çoğunu Akkadça ve az bir kısmını da Sumerce isimler teşkil ediyordu; ancak bir kaç tanesi belki Hurrice olabilir. (21) Bu kesin olmasa bile, bazı Gasur şahıs isimleri içinde görülen elemanlar daha sonra III.Ur, Kapadokya, Qatna, Boğazköy ve Nuzi çivi yazılı metinlerinde yer alan şahıs isimleri içinde görülmektedir. (22) Bu itibarla M.Ö.III.Bin yılın ortalarında Ga-

(10) Bak. J.Friedrich, *Hethitische Keilschrift-Lesebuch II* (1960) s.48.

(11) H.Winckler, *MDOG XXXV* (1907) s.46-54.

(12) B.Hrozny, *ArOr I* (1929)s.91-92; *ArOr III* (1931) s.285; karşı. A.Goetze, *Kulturgeschichte 2* (1957) s.62.

(13) A.Ungnad, *ZA XXXV* (1924) s.133,n.1; *XXXVI* (1925) s.101,n.1.

(14) D.Opitz, *ZA XXXVI* (1925) s.81; W.F.Albright, *The Vocalization of the Egyptian Syllabic Orthography*, AOS 5, New Haven (1934) s.54.

(15) B.Hrozny, *ArOr III* (1931) s.280.

(16) J.Lewy, *ZA XXXV* (1924) s.145,n.4; G.Dossin, *RA XXXV* (1938) s.184; *Syria XIX* (1938) s.115, 122 v.d. *KBo I* 11,5 v.d.; H.G.Güterbock, *ZA XLIV* (1938) s.136.

(17) Bak. E.Chiera-E.A.Speiser, *AASOR VI* (1926) s.177, n.6; *KBo I 1,Ay.41*; J.Friedrich, *Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache*, *MVAG XXXI 1* (1926) s.165,n.1; *XXXIV 1* (1930) s.78,8; I.Gelb, *HS*, s.51, n.12.

(18) *Syria X* (1929) pl.LXII; M.Dussaud, *Syria XII* (1931) s.67 v.d.

(19) Karş. E.A.Speiser, *Mesopotamian Origins, The basic population of the Near East*, Philadelphia 1930.

(20) T.J.Meek, *Old Akkadian, Sumerian, and Cappadocian Texts from Nuzi*, (HSS X 1935).

(21) Karş. I.Gelb. *HS*.s.7; A.Kammenhuber, *Die Arier*, s.113.

(22) Bak. *HSS X 82,7,98,2; 129,11; 153 IV 31, VIII 4; 185 II 3,6, V 3; 187 III, 11; 188 III 3*; karşı. Gelb + Purves + MacRae, *Nuzi Personal Names (=NPN)*, OIP 57, Chicago 1943, s.211 v.d., 251 v.d.bak. I.Gelb, *HS*, s.52,n.27.

sur'da (daha sonra Nuzi) az da olsa bir Hurri varlığından söz edilebilir. (23) Gerçi Gasur'un Eski Asur devri tabletlerinde Hurrice şahıs adlarının yer aldığı ileri sürülmüştür. (24) Nitekim bugünkü Mardin civarında çivi yazısı ile yazılmış Hurrice bir kitabenin bulunması Hurriler'in varlığını destekler mahiyettedir. (25)

Habur bölgesinde yer alan Tel-Bırak ve Çagar Bazar'da ortaya çıkarılan Akkad devrine ait (M.Ö.2350-2150) çivi yazılı tabletlerde (26) bulunan bazı şahıs isimlerinin aidiyeti münakaşalı olup, bunlardan bazılarının çift ögeli Nuzi şahıs isimlerinde yer aldığı görülmektedir. (27)

Bu devirde Diyala bölgesinde Hafaca'da bulunan bir metinde (28) yer alan Tupki-aşum şahıs adındaki Tupki-unsuru Nuzi şahıs isimleri içinde yer almaktadır. (29) Aynı bölgeden Eşnunna'da (Tel-Asmar) ortaya çıkan şahıs adı Tişpak-kum'daki (30) Tişpak-, tanrı (31) ve kral (32) adları olarak da kullanılmakta olup, Eski Babil kralı Hammurabi zamanında (M.Ö.1728-1686) variantlar halinde isim olarak, (33) ve Nuzi şahıs adlarında da öge olarak görülmektedir. (34) Akkad sülalesi zamanına ait Hurriler ile ilgili başka referanslar da vardır.

Akkad sülalesi krallarından Naram-Sin tarafından bir krallar koalisyonuna karşı yapılan savaşta, (35) bu koalisyonda yer alan Şimurum kralı Putim-atal (36) ve Marhaşi kralı Hupşim-kibi, (37) Hurrice şahıs adları taşırlar. Bundan başka Boğazköy'den ele geçen yine Akkad devri olaylarını yansıtan Hurrice çivi yazısı ile yazılmış bir metinde (KUB XXVII 38, IV 14), Tukriş kra-

(23) T.J.Meek, HSS X,s.XII. Sumer kökenli olan Gasur adı, Gasur metininde 19 yerde geçmektedir (bak. Meek, HSS X,s.IX). Gasur adı Asurlu Labubala'nın oğlu İtiti'nin dört köşe mermer plakadan oluşan bir adak kitabesinde de ortaya çıkmaktadır (Meek, a.g.y.,n.6; İAK No.1; AITA, WVDOG 39). Bu metinde Gasur şehrinde (daha sonra Nuzi) alınan ganimetin Asur şehrindeki tanrıça İstar'a vakfedilmesi söz konusu edilmektedir. A.Poebel, İtiti kitabesini Akkad devrinden (M.Ö.2350-2150) hemen sonraya, yani Gutiler zamanına (M.Ö.2150-2060) koymaktadır (JNES I,s.259). İtiti adı Gasur devri Akkadça metinlerde geçmektedir. Nebi Yunus'ta bulunmuş Akkad kralı Naram-Sin'e ait bir kitabe (bak.İAK), Akkadlar'ın Kerkük bölgesindeki hakimiyetini belgelemektedir. Değindiğimiz İtiti'nin kitabesi de, Akkadlar'dan sonra Asur'un Gasur sehrine eemen olduğu göstermektedir. Gasur devri ayrıca, 1)Guti istilası, 2) III.Ur sülalesi (M.Ö.2060-1960) ve Kapadokya metinlerinin görüldüğü zamanı kapsamaktadır, (karş. Starr, Nuzi I, s.519; A.Parrot, Archéologie Mésopotamienne, Paris (1946) s.396).

(24) J.Lewy, JAOS LVIII, s.458 v.d.

(25) A.Goetze, JCS XVI (1962) s.35,n.11.

(26) C.J.Gadd, Iraq IV (1937) s.178,185 (No.A 391,A 393); VII (1940) s.60 v.d.,n.66.

(27) I.Gelb, HS, s.54,n.37.

(28) Bak. I.Gelb, HS, s.54.

(29) Bak. NPN s.158.

(30) Bak. I.Gelb, HS, s.54 v.d.

(31) T.Jacobsen, OIC 13, s.51-59.

(32) Frankfurt + Lloyd + Jacobsen, OIP XLIII (1940) s.170 v.d.

(33) I.Gelb, HS, s.55 n.47.

(34) Bak. NPN s.156.

(35) I.Gelb HS, s.103.

(36) A.Ungnad, Subartu, s.144; karş.NPN s.119.

(37) Karş. NPN s.227.

lının Hurrice adı Kiklip-atal (38) yer almaktadır; aynı metinde bir çok Hurri tanrısından da söz edilmektedir. (39) Boğazköy'den ele geçen ve yine Naram-Sin devrinden bir "legend" da bir "Hur-li" düşmanından bahsedilmesi dikkat çekicidir (2 Botu 3,17 = KBo III 13,17). (40)

Bütün bu referanslar, Akadlar zamanında (M.Ö.2350-2150) Mezopotamya'da ve güney-doğu Küçükasya'da bir Huri varlığına ışık tutmaktadır. Bilhassa Hurrice isimler taşıyan kralların varlığı buna kuvvet kazandırmaktadır. Eğer bu doğruysa, Hurriler daha ziyade Mezopotamya'nın kuzeyinde yer almış olmalı idiler. Nitekim bulunduğu yerin adını alan, fakat devri bakımından münakaşalı (41) "Samarra tableti"nde (42) ikisi kral olmak üzere üç kişi Hurrice isimler taşımaktadırlar. (43) Bu Akkadça tablette Urkiş ve Nawar kralı, Şatar-mat'ın oğlu Ari-şen'nin tanrı Nergal'e yaptırmış olduğu mabet anlatılır. Bu isimleri meydana getiren elemanlar (Ari-, -şen, Şatar-, v.s.) Nuzi şahıs isimleri içinde oldukça sık görülür. (44)

Urkiş, Hurri tanrısı Kumarbi'nin vatani olarak da kabul edilmektedir. (45) Yine Urkiş krallarından Tişari'ye ait çivi yazısı ile yazılmış, Hurrice bir vesikada 10x9 ebadında taş bir levha üzerine kazınmış olup, 12 cm. uzunluğunda bir arslanın önüne yerleştirilmiştir. (46) Sözüünü ettiğimiz bu Hurri krallıkları, Akkad hanedanının sonlarına konulmaktadır. (47) Bundan başka aşağı yukarı aynı devre ait bir başka çivi yazılı metinde (48) Hurrice bir isim taşıyan Karhar kralı Ankiş-atal zikredilir.

Yukarda sözünü ettiğimiz bu Marhaşi, Şimurum, Tukriş, Urkiş, Nawar, ve Karhar krallıkları Dicle nehri ile Zagros dağları arasındaki sahaya yerleştirilmektedir. (49) Bu bir bakıma Gutium (50) bölgesine tekabül etmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, bu bölgede Hurriler'in mevcudiyeti kendisini hissettirmektedir. Akkad çağından sonra (Gutiler devrini müteakip) III.Ur sülalesi za-

(38) E.Forrer, 2 BoTU, s.25; H.G.Güterbock, ZA XLIV (1938) s.83.

(39) H.G.Güterbock, a.g.y., s.81 v.d.

(40) H.G.Güterbock, a.g.y., s.70 v.d.

(41) B.Landsberger ve E.A.Speiser'in "Samarra tableti"ni Akkad çağına tarihlemesine karşılık (bak. B.Landsberger, ZA XXXV (1924) s.228; E.A.Speiser, Mesopotamian Origins s.144.), A.Ungnad bu tableti Akkad sülalesi ile III.Ur devri arasına (yani Gutiler zamanına) koymaktadır (bak. Subartu, s.143).

(42) T.-Dangin, Tablette de Samarra, RA IX (1912) s.1-4; T.-Dangin buradaki makalesinde tableti Akkad sülalesi (M.Ö.2350-2150) ile III.Ur sülalesi (M.Ö.2060-1600) devirleri arasına tarihlemesine karşılık, bir başka makalesinde bu sefer Akkad devrine koymaktadır, bak. RA XXXVI (1939) s.27.

(43) T.-Dangin, RA IX (1912) s.1 v.d.; B.Landsberger, ZA XXXV (1923) s.229; A.Parrot-J.Nougayrol, RA XLII (1948) s.1 v.d.;

(44) Bak. NPN s.24 v.d., 96, 122, 126, 131.

(45) H.G.Güterbock, The Song of Ulkummi I, s.15.

(46) A.Parrot — J.Nougayrol, a.g.y., s.1-20.

(47) G.Contenau, Babylonaca IX (1926) s.182 v.d.; E.Laroche, RA LIII (1960) s.193; J.Friedrich, HdO II 1-2 (1969) s.2.

(48) I.Gelb, HS, s.57, n.66.

(49) Bak. I.Gelb, HS, s.57; A.Parrot-J.Nougayrol, a.g.y., s.1 v.d.; J.Friedrich, a.g.y., s.2.

(50) Bak. W.W.Hallo, Gutium, RIA III (1957-1975) s.708-709.

manında (M.Ö.2060-1960) Hurriler'e ait bilgiler artmaya başlar. Yukarda sözünü ettiğimiz Urkiş ve Nawar krallıklarının adları III. Ur sülalesi devrine ait Drehem tabletlerinde geçtiği gibi, Hurrice kabul edilen şahıs adları da yer alır. (51)

Akkad kralı Naram-Sin zamanından beri bir Hurri ülkesi olarak kabul edilen Şimurru memleketinden Kirib-ulme gibi tam Hurrice isim taşıyan bir şahsa "Şimurrulu adam" denilmektedir; (52) adı geçen Samarra tabletinde ve Orehem tabletlerinde yine aynı şekilde "Şimurru adamları" ifadesi geçmektedir. (53) Hurriler ile ilgili şahıs adlarına, III.Ur devrine ait binlerce ele geçen çivi yazılı vesikalarda da rastlıyoruz. (54)

b) III.Ur sülalesi zamanında Hurriler

Bu zamana ait çivi yazılı metinlerde yer alan-birkaçı hariç-isimlerden Hurriler'in coğrafik menşei ve dağılışı hakkında kesinbilgi edinmek zordur. (55) Hurrice şahıs adları ile birlikte geçen, örneğin Rimuş memleketinden Arip-hupi; Nawar memleketinden Nawar-şen; Urkiş memleketinden Annatal; v.s. gibi, ifadelerde geçen yerler genel olarak Dicle nehri ile Zagros dağları arasına yerleştirilmektedir; (56) şahsın ait olduğu yeri belirtmek amacıyla, şahıs adının yer ismi ile birlikte zikredilişi, değinmiş olduğumuz bölgede Hurriler'in varlığına işaret etmektedir. Dicle nehrinin doğusundaki bölgede yalnız Hurriler mevcut değildi. Bunların yanında Hurrice ad taşımayan sakinler de vardı. I. Gelb, bu durumu III.Ur sülalesi krallarından Bûr-Sin'in zamanına ait (M.Ö.1987-1979)iki metinden (57) çıkardığını söylemektedir.

Burada yer alan Erip-atal, Putuk-manum, ve Unap-tan gibi üç Hurrice isim yanında, Sumerce, Akkadça şahıs adları da yer almaktadır; bu iki metinde dikkati çeken husus, şahıs isimleri içinde Hurrice olanların az olmasıdır. (58) Bu da III. Ur sülalesi devrinde Dicle nehrinin doğusundaki sahalarda Hurri nüfusunun az yer işgal etmesinin delili olarak gösterilmektedir; zira, III.Ur sülalesi zamanına ait (M.Ö. 2060-1960) metinlerde Mezopotamya'da veya Suriye'de Hurri varlığına işaret eden şahıs adlarına rastlanmamıştır. (59)

(51) H.de Genouillac, Tablettes de Dréhem, Paris (1911) s. 12-19; S.Langdon, Tablettes from the archives of Dréhem, Paris 1911;N.Schneider, Die Drehem-und Djoha-Urkunden, AnOr I (1931) s.23-40; F.Kinal, Sumeroloji Araştırmaları, s.1026.

(52) I.Gelb, HS, s.114.

(53) F.T.-Tangin, RA IX (1912) s.4.

(54) Karş. I.Gelb, HS, s.109-115.

(55) Hurriler'in M.Ö.III.Bin ve II.Bin yıllarda Eski Önasya'da dağılımı için, bak.M.Taner Tarhan, Uruatri ve Nairi konfederasyonları, Doçentlik Tezi, İstanbul (1978) s.29-37.

(56) Karş. I.Gelb, HS, s.58,113-114.

(57) I.Gelb, HS, s.59 v.d.

(58) I.Gelb, HS, a.g.y.

(59) I.Gelb, AJSL LV (1938) s.77,81 v.d., 84.

Eski Önasya tarihinde M.Ö.III.Bin yılın ortalarında yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlayan Hurriler, III.Bin yılın sonlarında ve II.Bin yılın başlarında Dicle nehrinin doğusunda kendilerini göstermeye başlamışlardır.

Khorsabad kral listesinde de Hurrice şahıs adları taşıyan Asur kralları vardır. (60) Bunlar sırayla 27, 28, ve 29. sırada yer alan Şilülu, Kikiia, ve Akiia kral adlarıdır. (61) Nitekim NPN s. 14 de v.d. Akiia adının, s.84 v.d. Kikiia adının Nuzi metinlerinde muhtelif kimseler tarafından taşındığı görülür. Adı geçen bu krallar III. Ur sülalesi devrinin hemen sonlarına konulmaktadır. (62)

Yukarda değindiğimiz iki metine ve Khorsabad kral listesine dayanılarak III.Ur sülalesi devrinde (M.Ö.2060-1960) Hurriler az da olsa, Dicle nehrinin batısına Mezopotamya'ya sızmaya başlamışlardı diyebiliriz. Mezopotamya'da açık bir şekilde görünmeleri ise, Hammurabi zamanında (M.Ö.1728-1686) olacaktır; fakat III.Ur sülalesi yıkıldıktan sonra Hurriler'i, Mezopotamya'dan daha çok, Anadolu'da Asur ticaret kolonileri zamanında (M.Ö.1950-1750) ortaya çıktıklarını görüyoruz. Nitekim yukarda değindiğimiz Şilülu adı Kültepe metinlerinde de ortaya çıkmaktadır. (63)

c) Asur ticaret kolonileri devrinde Hurriler

Asurlu tüccarların Anadolu'da yerli beylerin müsadese ile, karşılığında belli bir vergi ödeyerek, aralarında ve yerli sekene ile yapmış oldukları ticareti (64) ve sosyal ilişkileri yansıtan (65) metinlerde Hurrice şahıs adları vardır (66). Asur ticaret kolonileri zamanında (M.Ö.1950-1750) Anadolu'da mevcut proto-Hatti, Hitit ve Luwi kavimleri yanında etnik unsur olarak az da olsa, Hurriler vardı. (67)

Anadolu'da Hurriler'in varlığı, Anadolu'nun tarihi devirlere girdiği Asur ticaret kolonileri zamanında (M.Ö.1950-1750) sadece ortaya çıkmamaktadır. Anadolu'nun Akadlar zamanındaki (M.Ö.2350-2150) yazısız dünyasına ışık

(60) Karş. F.Kinal, Khorsabad Kral Listesi ve Kronoloji, *Bulleten XLII* 166 (1978) s.180 v.d.

(61) E.Chiera-E.A.Speiser, *AASOR VI* (1926) s.82.

(62) F.Kinal, a.g.y., s.181.

(63) K.Balkan, Kaniş Karum'unun Kronoloji problemleri hakkında müşahedeler, Ankara(1955) s.94.

(64) B.Landsberger, *AO* 24 (1925) s.8; K.Balkan, a.g.e., s.37; F.Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara (1962) s.61 v.d.

(65) E.Bilgiç, *DTCFD IX* 3 (1952) s.227-250.

(66) A.Goetze, *Kleinasiens*, s.69,n.4; I.Gelb,*OIP XXVII* (1953) s.14,16; A.Gustavs, *Mitanni-Namen in altassyrischen Texten aus Kappadokien*, *AFO XI* (1936-1937) s.146-150; Oppenheim, *Les rapports entre les nommes des personnes de Nuzi*, *RHA V* (1938) s.7-30; E.Bilgiç, *Kappadokya tabletlerinde geçen yerli appellatifler*, Ankara 1953; P.Garelli, *Les Assyriens en Cappadoce*, s.154 v.d.

(67) H.Lewy, *ÇAII* (1965) s.12; M.Tosun, *Studies in honor of B.Landsberger*, s.187; N.Baydur, *Kültepe ve Kayseri tarihi üzerine araştırmalar*, İstanbul (1970) s.52 v.d.

tutan "Şar tamhari" metinleri (68) de Anadolu'da bir Hurri varlığına işaret etmektedir; zira, burada (KBo III 13 = 2 BoTU 3) Akkad kralı Naram-Sin'e karşı savaşan, yerel Anadolu krallarının adlarından söz edilmekte (Öy.1-15), ve bunlardan bazılarının Nuzi şahıs isimleri içinde geçtiği görülmektedir; (69) bunlardan Pampa adının Haşi-Pampa ve Zili-Pampa şeklinde varyasyonları Nuzi vesikalarında geçmektedir. (70)

Kappadokya, veya Kültepe metinlerinde yaklaşık 50 kadar Hurri şahıs adı tespit edilmiştir. (71) Bu isimlerden çoğu M.Ö.II.Bin yılın ortalarından, Nuzi'de ele geçmiş metinlerde de görülmektedir. (72) Bunların yanında Eski Anadolu'da Mama kralı Anum-Hirbi gibi Hurrice isimler taşıyan yerel prenslerin mevcut olduğu bilinmektedir. (73) Fakat bunlara dayanarak Akkadlar zamanında, ya da Asur ticaret kolonileri devrinde Anadolu'da Hurriler tarafından kurulmuş şehir devletlerinin bulunduğunu, veya tamamen Hurrileşmiş bölgelerin yer aldığını söyleyemeyiz; olsa olsa, Asur ticaret kolonileri çağında (M.Ö.1950-1750) buraya Hurriler'in bazılarının, belki de ticaret yapmak amacıyla geldikleri ve Anadolu'da kaldıkları söylenebilir. (74) Belki, daha sonra Zagros ve Mitanni bölgelerinde olduğu gibi, Hurri aristokratlarının varlığı tahmin edilebilir. (75) Gerçi kültür tarihi bakımından, Kappadokya mühürlerinde Hurri kökenli bazı motifler görülmüştür (örneğin, ay, boğa adam motifleri, v.s.). (76) Daha sonra Anadolu'da, din ve sanat alanında Hurri tesiri bariz bir şekilde kendisini gösterecektir. Hurriler Sumer-Babil kültürün, Suriye istikametinden Anadolu'ya girmesi için bir aracı görevini de üstleneceklerdir.

Hurriler M.Ö.II.Bin yılın başlarında III.Ur sülalesinin çökmesinden sonra, Kültepe çağında Anadolu'da görünmelerine karşılık, Mezopotamya'da İsin-Larsa devrinde (M.Ö.1960-1735) batıya doğru ilerleyerek Urşu ve Haşşum gibi şehir devletleri kurduklarını öğreniyoruz. (77) Daha sonra da adı geçen devrin sonunda Eski Babil kralı Hammurabi'nin zamanına ait (M.Ö.1728-

(68) Şar tamhari metinleri Hitit, Asur ve Mısır Kökenli olmak üzere üç nüsha halinde ele geçmiştir. Hitit (KBo III 9 = 2 BoTU 1) ve Asur (KAV 138) nüshaları üzerinde E.Weidner, BoSt VI 41-58 de çalışmıştır. Mısır nüshası (VAB II 190-193; 340-341; 356-358) için ise, bak. O.Schroeder, MDOG LV (1914) 41-45.

(69) H.G.Güterbock, ZA XLIV (1938) s.67.

(70) NPN s.57,138.

(71) P.Garelli, Les Assyriens en Cappadoce, s.155 v.d.

(72) NPN passim; E.Bilgiç, FOXV 27; P.Garelli, a.g.y.; OLZ LX 3-4 (1965) s.146-162; L.Matouš, Inscriptions Cunéiformes du Kültepe. Vol.II (Sceaux par Marie Matoušová.) Prag:Ed.de l'Academie Tchecoslovaque des Sciences 1962, Bespr. von K.Balkan. Ankara.

(73) Bak. K.Balkan, Mama kralı Anum-Hirbi'nin Kanis kralı Warşama'ya gönderdiği mektup, Ankara (1957) s.37.

(74) Bak. E.Bilgiç, kappadokya metinlerinde geçen yerli appellatifler, Ankara (1953) passim.

(75) Boğazköy'de Anum-Heruwva'ya ait bir metin bulunmuştur (KBo XII 3); bu Anum-Heruwva'nun Mama kralı Anum-Hirbi ile aynı şahıs olduğu ileri sürülmüştür, bak.H.G.Güterbock, JAOS LXXXIV (1964) s.109. Fakat A.Kammenhuber, buna, Die Arier, s.28 n.63a da itiraz eder. E.Laroche ise, Les noms des dieux Hittites (1966) s.346,355 de bu fikre katılır.

(76) M.Tosun, Mezopotamya silindiri mühürlerinde Hurri-Mitanni üslubu, Ankara (1956) s.23 v.d.,n.27.

(77) Karş. F.Kinal, Sumeroloji araştırmaları, İstanbul (1941) s.1028 v.d.

-1728) Mari arşivi çivi yazılı vesikalarında ortaya çıkacaklardır.

d) Eski Babil çağında Hurriler

Mari (Tel-Hariri) (78) vesikaları bu zamanda Mezopotamya'nın etnik durumu hakkında bilgi vermektedir. Bu vesikalardan Hammurabi devrinde Mari bölgesinin nüfusunun büyük bir çoğunluğunun batı samî Amurru (Martu) veya Doğu Kenanlıları denilen etnik bir grubun teşkil ettiği anlaşılmaktadır. (79) Hammurabi'nin (M.Ö.1728-1686) ve çağdaşı Asur kralı I.Şamşi-Adad'ın (M.Ö.1751-1718) mensup olduğu bu Amurrular yanında Hurriler'in varlığı, Hurri dilinde çivi yazısı ile yazılmış metinlerden anlaşılmaktadır. (80) Bu metinlerin dinsel nitelik taşımaları, Hurriler'in Mari halkının dinsel yaşamanı olan etkilerini yansıtır. Bu durum bir Hana kontratından da anlaşılmaktadır; (81) Hana'da hüküm süren "kral Şuruḫrammu'nun Hurrili tanrı Dagan'a kurban adadığı yıl" denilmektedir. Buradaki tanrı, şüphesiz tanrı Teşub'dur. Ayrıca burada kavim adı olarak Hurri'nin zikri dikkat çekicidir. Acaba Hurriler kendilerini gerçekten "Hurri" olarak mı tesmiye ediyorlardı? Bilemiyoruz. Mari'de bulunan çivi yazılı metinlerde Hurrice şahıs adları geçmektedir; ayrıca bu metinlerde Hurrice adlar taşıyan ve Dicle nehrinin doğusunda hüküm süren mahallî krallıklardan da söz edilmektedir:

Şahıs isimlerinden örneğin, İlahut'lu Şukru-Teşub, (82) Situhmeni'li Kummen-atal, (83) kral isimlerinden de Urşum kralı Şennam, (84) Azuḫirum (85) kralı Şatu-şarri, (86) ve Lullu kralı Arişenni'den söz edilmektedir. (87)

Değindiğimiz yer adlarından İlahut, (88) Kuzey Mezopotamya'da yer alan bir şehir veya ülkenin adıdır. Urşum (89) Kuzey Suriye'ye yerleştirilmektedir. Lullu (90) ise, Dicle nehrinin doğusuna yerleştirilen bir bölge adıdır.

Bütün bunlar Hammurabi devrinde (M.Ö.1728-1686) Kuzey Suriye'de,

- (78) Bugünkü Tel-Hariri'nin çivi yazılı metinlerdeki yazılı eski adının ilk defa T.-Dangin tarafından "Mâri" şeklinde telaffuz edilişi hakkında bak. RA XXXV (1938) s.106; XXXVI (1939) s.1.
 (79) G.Dossin, Les archives épistolaires du palais de Mari, Syria XIX (1938) s.105-126; Les archives économiques du palais de Mari, Syria XX (1939) s.97-113.
 (80) T.-Dangin, Tablettes hurrites provenant de Mâri, RA XXXVI (1939) s.1-28; H.Klengel, Geschichte Syriens I (1965) s.258; J.Friedrich, HdO II 1-2 (1969) s.2.
 (81) T.-Dangin-Dhorme, Syria V (1924) s.271.
 (82) NPN s.137.
 (83) T.-Dangin, RA XXXVI s.7 v.d.; karşı. NPN s.207.
 (84) G.Dossin, Syria XX (1939) s.109; I.Gelb, HS, s.115; karşı. NPN s.130 v.d.
 (85) Azuḫirum adı Nuzi metinlerinde geçmektedir, bak. AASOR XVI s.100.
 (86) Burada geçen Şatu-, ve Şarri-, alemanları için bak. NPN s.126 v.d.; 251 v.d.
 (87) I.Gelb, HS, s.63.
 (88) G.Dossin, RA XXXV (1938) s.184; Syria XIX (1938) s.115, 122 v.d.
 (89) Karşı. I.Gelb, AJSL LV(1938) s.84; S.Smith, JRAS(1942) s.63-66.
 (90) G.Dossin, Syria XIX, s.11; Eski Babil kralı Hammurabi zamanında (M.Ö.1728-1686) Asur'a ve Mari (Tel-Hariri) şehrine I.Şamşi-Adad ve oğulları İşme-Dagan ile İsmah-Adad hakim idiler. Mari'de bulunan bir vesikadan (ARMT I 75) I.Şamşi-Adad'ın Zab suyunu geçerek Nuzi ve Arrapha'yı zaptetip, Arrapha'daki mabette korunan altın ve gümüşü talep ettiğini öğreniyoruz.

Kuzey Mezopotamya'da ve Dicle nehrinin doğusunda Hurriler'in varlığını belirlemektedir. Fakat bu zamanda Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de nüfus çoğunluğunu samî unsurlar teşkil etmekteydi. (91)

Orta Fırat nehri üzerinde yer alan Mari şehrinden Fırat nehrini takiben yukarı çıktığında, Yukarı Habur bölgesinde yer alan Çagar-Bazar'da ortaya çıkarılan çivi yazılı tabletlerde yer alan şahıs isimlerinden (92) de aşağı yukarı aynı etnik durum yansımaktadır; Çagar-Bazar'da Hammurabi devrinde Akkadca ve Amurruca (Martu veya Doğu Kenanlıları) isimler taşıyanların yanında diğer bir etnik unsur olarak Hurrice isimler taşıyanların da yer aldığı anlaşılmaktadır.(93)Böylece onomastik bakımdan Hurriler diğer bir grubu teşkil ediyorlardı. Bundan başka Ammi-Şaduqa zamanına ait Dilbat kontratlarında da Hurri şahıs isimleri görülmektedir. (94)

Buradan batıya geçilecek olursa,Hatay vilayeti hudutları dahilinde Tel-Açana'da (Alalah VII), III.Ur devrinin (M.Ö.2060-1960) tam aksine, Hammurabi zamanına (M.Ö.1728-1686) ait çivi yazılı metinlerden (95) Hurriler'in varlığı anlaşılmakta, örneğin Nuzi'deki paralellerinden bilinen Aria(96) ve Arammu-Şuni (97) gibi Hurri adlarına rastlanmaktadır. Bundan başka Alalah metinlerinde Hurri asilleri, ve ay isimleri de zikredilmektedir; fakat bu zamanda Alalah'ta yaşayan halkın büyük bir çoğunluğunu da Batı Samileri teşkil ediyordu. (98)

Bütün bunlardan öyle anlaşılıyor ki, III. Ur sülalesi zamanında Hurriler Dicle nehrinin doğusundaki Zagros dağları mntikasından Mezopotamya'ya doğru yavaş yavaş sızmaya başlamışlardı; III.Ur sülalesinin yıkılmasından sonra Asur ticaret kolonileri devrinden Anadolu'da görünmeye başlayan Hurriler, Esik Babil sülalesi krallarından Hammurabi zamanında, Mezopotamya ve Kuzey Suriye'ye görünür şekilde yayılmaya başlamışlardı. Daha sonra M.Ö.II.bin yılın ortalarında Hurriler'in Mezopotamya, Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır'a kadar hemen hemen bütün Önasya'ya yayılmış oldukları görülmektedir.

e) M.Ö.II.Bin yılın ortalarında Önasya'da Hurriler

Hurriler'in Akkad (M.Ö.2350-2150), III. Ur (M.Ö.2060-1960) ve I.

(91) Bak. I.Gelb, HS, s.64.

(92) C.J.Gadd, Tablets from Chagar Bazar, Iraq IV (1937) s.178-185; VII (1940) s.22-26.

(93) P.M.Purves, AJSL LVII (1941) s.378 v.d.; A.Kammenhuber, Die Arier, s.112 v.d.

(94) C.J.Gadd, Tablets from Kirkuk, RA XXIII (1926) s.67.

(95) S.Smith, A Preliminary account of the tablets from Atchana, AJA XIX (1939) s.38-48; D.J.Wiseman, The

Alalah Tablets, London (1953) s.9 v.d., 125-153.

(96) Bak. NPN s.24,202.

(97) Bak. NPN s.191,203.

(98) I.Gelb, HS, s.63.

Babil (Eski Babil, M.Ö.1850-1550) sülaleleri zamanında, bir nevi sızma halindeki yayılışları, II.Bin yılın ortalarında birden bire hızlanmaktadır. Bu hızlanmanın, ve bütün Önasya'ya yayılmanın bir nedeni olmalıdır. Bu da doğudan Zagros dağları üzerinden gelen bir göç dalgasını, ve bununla ilgili olarak kavim hareketlerini hatıra getirmektedir. Nitekim, Eski Babil kralı Hammurabi'nin ölümlükünden sonra tahta geçen Şamşi-iluna'nın (M.Ö.1685-1648) 9.idare senesinde zikredilen, (99) ve daha sonra Hitit kralı I.Murşili'nin Babil şehrini fethetmesi üzerine burayı ele geçiren Kaslar'ın muhacereti de Hurri göçlerine dolaylı olarak bağlanmak istenmektedir. (100)

Kaslar zamanına (M.Ö.1676-1100) ait Nippur çivi yazılı vesikalarında Hurri şahıs adlarının ortaya çıkması, (101) Kas kralı III. Kaštiliaş'ın (M.Ö.1249-1242) Hanigalbatlı Akap-tarha isminde bir Hurriliye mülk bağışında bulunması, (102) ve Elam krallarından birinin Harpa-tilla (103) adını taşıması yukardaki görüşü destekler mahiyettedir. Fakat bunun yanında asıl önemli olan husus, Eski Babil kralı Sin-Muballit (M.Ö.1748-1729) ve onun oğlu meşhur Hammurabi'nin (M.Ö.1728-1686) çağdaşı olan Eski Asur kralı I.Şamşi-Adad'ın (M.Ö.1751-1718) ölümünden sonra, Asur tarihi vesikalarının aşağı yukarı iki asır bir zaman susmuş olmasıdır. (104) Yazılı vesikaların bu süreç esnasında herhangi bir bilgi vermemesinin izahı güçtür. Hemen hemen aynı zamana rastlayan Nuzi III. ve II.tabakalarında yangın izlerine rastlanmıştır; bir başka ifadeyle, Gasur devrinden Nuzi devrine geçişte kültür bakımından bir boşluk olduğu görülmüştür. Gasur şehri ile Nuzi şehri arasında irtibat kurmak güçleşmiştir; R.F.S.Starr, (105) bu duruma bu zamanda vukuu bulan Ari göçlerin sebebiyet verdiğini ileri sürmektedir. Eski Babil (I.Babil) sülalesinin, Hitit kralı I.Murşili tarafından M.Ö.1550 lerde yıkılmasından sonra, bir kaç Hana metni dışında vesikaların sükut etmesi ve Nuzideki değindiğimiz bu durum, Ari kavimlerin, yani Mitanniler'in göçlerine bağlanmaktadır. (106) Bu Ariler muhtemelen önlere Hurriler'i katmışlar, Hurriler'in baskısıyla da, varlıkları daha Akkad kralı Naram-Sin zamanında bilinen ve Zagros dağları yöresinde bulunan Kaslar (107) harekete geçerek, Orta Fırat bölgesinde yer alan Hana ve yöresine gelip yerleşmişlerdi.

Asya istikametinden gelen bu kavimlerin Ari olduklarını filolojik araş-

(99) A.Ungnad, RIA II, s.183.

(100) I.Gelb, HS, s.65.

(101) Karş. A.T.Clay, Personal names from cuneiform inscriptions of the Cassite period, YOSR I 1912.

(102) G.G.Cameron, History of early Iran, Chicago (1936) s.103; NPN s.198.

(103) Bu isimlerdeki her iki Harpa-, ve -tilla elemanları için bak.NPN s.64,218,266.

(104) Karş. I.Gelb, HS,s.66,n.142.

(105) R.F.S.Starr, Nuzi I, s.519.

(106) F.Kinal, Eski Anadolu Tarihi, Ankara (1962) s.92.

(107) A.K.Grayson et E.Sollberger, L'insurrection Général contre Narām-Suen, RALXX 2 (1976) s.103-128

tırmalar gösterdiği gibi, (108) arkeolojik buluntular da bunu doğrulamıştır; bilhassa Nuzi V-VI, ve Alalah VI. tabakalarda görülen yeni bir seramik türü, "Nuzi kapları" adı altında Hurriler'e atfedilmesi, bu göçlerin sonucu olarak ortaya çıktığı kabul edilmiştir. (109) Ayrıca Alalah'ın VII. Ve IV. yapı katlarında Hurri iskânı görülmesine karşılık, VI. ve V. katlarında hiç yazılı vesika ele geçmemiştir.

Yukarda temas ettiğimiz gibi, Babil kralı Şamsu-iluna zamanında (M.Ö.1685-1648) Kasların görünmeleri ve daha sonra Eski Önasya'da Hurri kavmine dayalı Hint-Ari Mitanni devletinin ortaya çıkması, doğudan gelen Ari göçlerin sonucudur. Ayrıca M.Ö.1550-1450 yılları arasında yazılı vesikaların azalması ile Eski Önasya'nın yazılı vesikasızlık nedeniyle karanlık devre girmesi de bunu desteklemektedir. Nitekim Hitit kralı Şuppiluliuma I. (M.Ö.1380-1346) ile Mitanni kralı Kurtiwaza (Mattiwaza) arasında yapılan muahede de, daha önce Mitanni kralı Sauşşatar'ın Asur'dan altın bir kapıyı gaspetmesinden bahsedilmesi, (110) Ayrıca Asur kralı Aşşur-Uballit'in atalarının hakimleri olarak Hanigalbat, yani Mitanni krallarından söz etmesi (111) de bu gerçeği vurgulamaktadır. Bundan başka Asurlu bazı Limmu'ların kendilerinden "Hanigalbat kralının yüksek rütbeli memurlarının neslinden" diye bahsettikleri de, Asur'daki Mitanni egemenliğini gösterir. (112)

M.Ö.XIV.yüz yıldan Orta Asur devrine ait yüzlerce çivi yazılı vesikalar (113) içinde Sami kökenli isimler yanında Ari-kumme, Hupite, Şummi-Teşub, Tehup-Şenni, v.s. (114) gibi bir çok Hurri şahıs adı da geçmektedir. (115) Hatta bazı limmu'ların da Aki-Teşub (KAJ 137,4), (116) Antari-Şina (117) ve Eperi-Şarri (118) şeklinde Hurrice adlar taşınması da Asurlular ile Hurriler'in kaynaşmasını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Yukarı Dicle bölgesinde, Bugünkü Musul'un Kuzey doğusunda yer alan Tel-Billa'da ele geçen aynı devre ait bir çivi yazılı metinde zikredilen limmu'nun Urhi-Teşub şahıs a-

(108) B.Landsberger, JCS VIII (1954) s.47 v.d.

(109) L.Woolley, A forgotten kingdom, London (1953) s.87.

(110) E.Weidner, BoSt VIII, No2,8 v.d.

(111) EA 16,22,26.

(112) Bak.W.Andrae, Die Stelenreihen in Assur, WVDOG XXIV (1913) No.63,129,137a; karşı.E.Forrer; Die Provinzinteilung des Assyrischen Reiches, Leipzig (1920) s.11;RIA I,s.251; E.F.Weidner, AfO XIII (1939-40) s.116.

(113) L.Messerschmidt, KAH 1, WVDOG XVI 1911; O.Schroeder, KAH 2, WVDOG XXXVII 1922; E.Ebeling, KAJ, WVDOG L 1927; KAR 1, WVDOG XXVIII 1915-19; KAR 2,WVDOG XXXIV 1920; O.Schroeder, KAV, WVDOG XXXV 1920.

(114) Karş.NPN s.24 v.d.,63,138,153.

(115) E.Ebeling, Die Eigennamen der Mittellassyrischen Rechts-und Geschäftsurkunden, MAOG XIII 1 (1939) s.117-120.

(116) Bak.NPN s.16.

(117) Karş. HS,s.67 n.151.

(118) Karş. NPN s.251 v.d.

dını (119) Hitit krallarından, Muwatalli'nin oğlu Urhi-Teşub'unda taşıdığını biliyoruz. (120)

Musul'un güneyinde, Kerkük (Arrapha) bölgesinde yer alan Nuzi'de (Yorgantepe) aynı devirde yani, M.Ö.II.Bin yılın ortalarında kesif bir Hurri iskânı vardı; zira, Nuzi ve Kerkük çivi yazılı vesikalarında (121) yer alan şahısların büyük bir çoğunluğu Hurrice adlar taşımaktadırlar. (122) Halka mensup kim-seler, prensler, prensesler, hatta köleler bile Hurrice şahıs adları taşıyorlardı. (123) Bunların içinde en önemlisi Hurrice kral adının da bulunmasıdır. (124) Takriben 3000kadar şahıs adından yarısının Hurrice, 1/5 i Akkadça %2si Kassitçe, %1 i Sumerce ve Arice olduğu görülmüştür.(125) Nuzi metinleri (126) Akkad dilinde yazılmasına rağmen, (127) metinlerde bazı Hurrice kelimelerin yer alması, (128) yerli dilin Hurrice olduğu intibaini vermektedir. Hurri yerleşimi Nuzi (Yorgantepe) ve Arrapha (al ilâni)(129)dışında Tel-Fahariye'de de vardı. (130) Hurriler'in yayılışları yalnız değindiğimiz yerlerle sınırlı kalmamaktadır; Hurriler'in Hitit Anadolu'suna da yayıldıkları Boğazköy vesikalarından anlaşılmaktadır. J.Friedrich, Hurriler'in M.Ö.III.Bin yılın sonlarına doğru Anadolu'nun dağlık bölgelerinden Kuzey Mezopotamya'ya geldiklerini ileri sürerek, bu kavmin kökenini Anadolu'ya bağlamaktadır. (131)

f) Anadolu'da Hurriler

Boğazköy (Hattuş) metinlerinden edinilen bilgilere göre, Hurriler'in Hititler'le olan ilk münasebetlerinin dostane olmadığı anlaşılmaktadır. (132) Nitekim Hitit kralı I.Hattuşili, Hitit tarihinde ilk defa devletin siyasi ve iktisadi çıkarlarını ileri bir görüşle Kuzey Suriye'de görmüş olduğundan, (133) yapmış

(119) E.A.Speiser, Gleanings from Billa texts, *Studia et documenta ad iura Orientis antiqui pertientia* II (1939) s.149.

(120) E.Laroche, *Recueil d'onomastique Hittite*, Paris (1952) s.41.

(121) Kerkük bölgesinden ele geçen metinler, önceleri yerliler tarafından kaçak kazılar sonucunda ortaya çıkarıldığından, bu çivi yazılı vesikalara ilk zamanlar "Kerkük Tabletleri" denilmiştir. Daha sonra Yorgantepe'de (Nuzi) başlayan kazılar sonucunda 4000 ni aşkın tabletin ele geçmesi nedeniyle, tabletlere verilen "Kerkük" adının yerini "Nuzi" adı almıştır. Biz de bu metinler için "Nuzi" adını kullanacağız. Nuzi tabletleri en azından 5 nesillik bir zamanı kapsamaktadır, bak.R.H.Pfeiffer, HSS IX(1932) s.1; E.Lacheman, HSS XVI (1958) s.V;H.Lewy, *Orientalia* 28 (1958) s.4.

(122) R.H.Pfeiffer-E.A.Speiser, AASOR XVI (1935-36) s.131 v.d.; NPN Passim; E.A.Speiser, OrNS XXV (1956) s.1 v.d.; H.Lewy, OrNS XXVIII (1959) s.1 v.d.,113 v.d.; J.Friedrich, HdO II 1-2 (1969) s.5,8.

(123) Bak.NPN s.10-182.

(124) HSS X 230,2.

(125) A.Kammhuber, *Die Arier*, s.113.

(126) Bak NPN s.1 v.d.

(127) M.Berkooz, *The Nuzi Dialect of Akkadian*, Philadelphia 1937.

(128) E.Cassin, *L'adoption à Nuzi*, Paris (1938) s.56 n.4,63 n.4, 79 n.6; Oppenheim, AfO X s.237-239.

(129) K.Deller, *Materialien zu den Lokalpantheo des Königreiches Arrapha*, *Orientalia* XLV 1-2 (1976) s.33.

(130) B.Hrouda, *Vorderasien I*, s.180 v.d.

(131) HdO II 2 (1969) s.31 v.d.

(132) R.S.Hardy, *The Old Hittite Kingdom*, *AJSL* LVIII (1941) s.177-216.

(133) F.Kinal, Hitit devleti için Kuzey Suriye'nin önemi, Türk Tarih Kurumu Atatürk konferansları IV, ayrı başım, Ankara (1973) s.6 v.d.

olduğu Halep seferi esnasında Hurriler ile uğraşmak zorunda kaldığını annelerinde anlatmaktadır. (134) Hattuşili bu sefer esnasında, VII. tabakadan itibaren Hurri şahıs adlarının görüldüğü Alalah'a (Tel-Açana) hücum ederek şehri tahrip eder (IV. tabaka); (135) sonra Urşu şehrini alır; Anadolu'nun Güney Batısında Arzawa (136) seferindeyken, Hurriler'in sinonimi olması gereken Hanigalbatlı düşmanın saldırısından söz eder.

I. Hattuşili'nin annelerinden anlaşıldığına göre, Hurriler Hitit devletinin merkezi Hattuşaş'a (Boğazköy) kadar yaklaşmışlardı. (137) Hattuşili annelerinde "bana yalnız Hattuşaş şehri kaldı" dediğine göre, ne kadar müşkül durumda olduğunu, hatta Hurriler tarafından mağlubiyetinin bile söz konusu olabileceğini düşündürmektedir. Fakat kendisinin bu durumdan kısa zamanda kurtulduğunu, ve karşı taarruza geçtiğini görüyoruz; böylece bu kral zamanında Hitit Anadolu'su Hurriler'in büyük bir istilasına maruz kalmış oluyordu. (138)

Halep muhadesinde (139) aşağı yukarı 4. ve 5. paragraflar arasında takriben 100 senelik bir zamana ilişkin olaylara temas edilmez. Bu Hitit kralları I. Murşili'den, II. Tuḫalaya zamanına kadar olan devri kapsamaktadır. Bu zamanda Hattuşaş'ın gerilediğini, Hurriler'in galebe çalmaya başladığını, bu arada Çukurova'da (Kilikya) Kizzuwatna adında bir Hurri devletinin kurulduğunu (140) tahmin edebiliriz. Nitekim Hitit kralı I. Murşili Hattuşili'den sonra Halep'e sefer ederken, Hurriler'le uğraşmak zorunda kalmıştı. (141)

I. Murşili'nin katlinden sonra Hitit tarihi kral Telepinus'un idaresine kadar "gasıp krallar" devrine girer. (142) Bu devirde hemen her kral selefini ortadan kaldırmak suretiyle tahta geçmiştir. Dahili idarenin kötü durumundan dış düşmanların faydalanması doğaldı. Kral Telepinus'tan kalan ferman, I. Murşili'yi öldüren ve kral olan Hantili zamanında Hurriler'in Anadolu içlerine doğru ilerlediklerini, Hantili'nin Hurri taarruzlarını önlemek için yaptığı savaşta eşini ve oğullarını kaybettiğini öğreniyoruz: Hurriler esir aldıkları kraliçe ve oğullarını Şugzia şehrine götürerek orada öldürmüşlerdi. (143)

(134) O.R.Gurney, CAH XV(a) (1966), s.3 v.d.; A.Goetze, JCS XVI (1962) s.24-30; H.G.Güterbock, JCS XVIII (1964) s.1.

(135) Karş. D.J.Wiseman, The Alalah Tablets, London (1953) s.5 v.d.

(136) Karş. F.Kinal, Arzawa memleketlerinin mevkii ve tarihi, Ankara (1953) s.33 v.d.

(137) H.Otten, MDOG XCI (1958) s.75-84; H.G.Güterbock, JCS XVIII (1964) s.1 v.d.

(138) F.Kinal, Anma Kitabı, Ankara (1974) s.413 v.d.

(139) KBo 16-Halep Muahedesi için bak.E.F.Weidner, PD (1923) s.80-89; A.Goetze, MAOG IV (1928) s.59 v.d.; I.Hattuşili'nin Halep seferinden bahseden bir başka metin için bak.H.G.Güterbock, JCS XVIII (1946) s.1 v.d.

(140) A.Goetze, Kizzuwatna and problem of Hittite geography, YOS Res.22 (New Haven 1940).

(141) KUB XX 48-Telepinus fermanı, bak.E.H.Sturtevant-G.Beckel, A.Hittite chrestomaty, Philadelphia (1935) s.184-185.

(142) F.Kinal, Anma Kitabı, s.415.

(143) F.Kinal, Anma Kitabı, a. y.

Ḫantili'yi ortadan kaldıran, Hitit tahtına geçen Zidanza zamanında da vaziyetin pek parlak olmadığı görülüyor; zira, bu sırada Alalah kralı İdrimi'nin heykeli üzerindeki kitabesinden Hurri muhariplerinin kralı Barratarna'nın Halep şehrini zaptettiğini öğreniyoruz. (144) Ayrıca Hurriler Çukurova'da (Kilikya) bir Kizzuwatna krallığı kurmuşlardı. Hurriler'in Kizzuwatna krallığı daha Telepinuş zamanında kurulmuştu. Hatta KBo XIX 35 deki katalog metninde Ḫantili'nin bir muahedesinden bahsedilir. Fakat partneri zikredilmez. Telepinuş ise KBo XIX 36-37 göre Kizzuwatna kralı İşput-Aḫşu ile muahede imzalar ki, bu isim de Hurrice olmalıdır. Fakat B.Landsberger bu adı "Aḫşu dili"ne kor (bak. JCS VIII (1954) s.120). Olayların bu şekilde gelişmesi karşısında adı geçen Hitit kralı Zidanza Kizzuwatna kralı Pallia ile bir muahede yapmak zorunda kalmıştı (KUB XXXVI 108). (145) Yine bu zamanda metin kırık olduğundan Hititli çağdaşının hangi kral olduğu bilinmeyen, fakat Ammunaş veya Ḫuzziyaş'tan birinin tahmin edildiği, Kizzuwatna kralı I.Şunaşşura ile akdedilen muahedede (KUB XXXVI 51, bak. A.Goetze, JCS XI s.71), Hitit ve Kizzuwatna krallarının kuvvetli bir Hurri kralı ile bir anlaşmazlık çıkmasından çekindikleri görülmektedir. (146)

Bu kuvvetli Hurri kralının Halep muahedesinden tanıdığımız Mitanni kralı Sauşşatar olduğu tahmin edilmektedir. (147) Böylece Kizzuwatna devleti yanında, güney-doğu istikametinde kuvvetli bir Hurri baskısı Hitit Anadolu'su için kendisini her an hissettirmiş oluyordu. Hurriler'in başlarında Hint-Ari Mitanniler vasıtasıyla merkezi Waşşuganni olmak üzere bir devlet halinde ortaya çıkmaları, bu istikamette Hitit Anadolu'su karşısında büyük bir politik unsur teşkil etmiş oluyordular. (148) Nitekim bu devletten gelecek bir tehlikeyi belki bir bakıma önlemek amacıyla Hitit kralları, Kizzuwatna kralları ile muahedeler yapmışlardı. (149) Bu devirde yaşayan Hitit krallarından birinin Hurrice adı olduğu sanılan Taḫarwaili (belki II.Tuḫhalya) ile Kizzuwatna kralı Eḫeya'ya ait bir muahede parçası Boğazköy'de ele geçmiştir (150); bundan başka bir Hitit kralının yine Kizzuwatna kralı Paddatişşu ile bir muahedesine de vardır. (151) Hurriler'in zikri az da olsa, Hitit kralı II.Tuḫhalya zamanına ait Aşşuwa seferine ilişkin bir fragmanda geçmektedir (KUB XXIII 14).

II. Tuḫhalya'dan itibaren Hurriler'in Anadolu için bir tehlike teşkil etmekten çıktıkları anlaşılmaktadır; zira, II. Tuḫhalya'nın, Mitanni devleti ile daha önce ittifak yapın Haleb'i zaptettiğini Halep muahedesinden

(144) S.Smith, The Statue of Idrimi, London (1949) s.14 v.d.

(145) H.Otten, JCS V (1951) s.129 v.d.

(146) G.R.Meyer, Zwei neue Kizzuwatna-Verträge, MIO I (1953) s.113; F.Kınal, Eski Anadolu Tarihi, s.90.

(147) A.Goetze, Kizzuwatna, s.75.

(148) A.Kammenhuber, Die Arier im vorderen Orient, Heidelberg 1968.

(149) Hitit Kralı Telepinuş, Kizzuwatna kralı İşput-aḫşu ile bir muahede yapmıştı (KUB XXX 42, IV 15-18),

Telepinuş-İşput-aḫşu muahedesinin Akkadça nüshası (KUB XXXI 82) ve Hititçe versionu (KUB XXXI 81) bulunmuştur. Karş. H.Otten, JCS V (1951) s. 131, n.10; E.Laroche, Catalogue des textes Hittites, Paris (1971) s.6, 164.

(150) F.Kınal, Anıta Kitabı, s.417.

(151) G.R.Meyer, MIO I (1953) s.112 v.d.

öğrenmekteyiz. (152) Bu kralla birlikte Hitit tahtına dirayetli kimseler geçmeye başlamıştı; böylece I. Hattuşili zamanındaki hudutlara ulaşmaya çalışmışlar, ve onunla başlayan fütühat politikasına tekrardan dönmüşlerdi. (153) Sonradan Büyük Hitit kralı Şuppiluliuma (1380-1346), Mitanni kralı Mattiwaza (Kurtiwaza) ile bir muahede (154) yaparak, Ege Göçlerine kadar (M.Ö. 1200 ler) takriben iki asır sürecek olan Hitit imparatorluk devrinin Kuzey Suriye'deki hakiyetini tesis etmiş oluyordu.

Böylece Hattuşaş sarayı I. Hattuşili'den I. Şuppiluliuma'nın zamanına kadar yaklaşık iki buçuk asır Hurriler'le uğraşmak zorunda kalmıştı. Fakat bu temaslar neticesinde Hititler, gerek din açısından, gerekse edebi ve kültürel yönden Hurriler'in tesiri altında kalmışlardı; Yazılıkaya'da Hitit panteonunun başında yer alan tanrı Teşub ile tanrıça Hebat Hurriler'den geçmişti. (155) Yine Yazılıkaya'da yer alan dağ üzerinde duran tanrılar, tanrıyı başları üzerinde taşıyan, göğe doğru yükselten "boğa adamlar", "Hurriş-Seriş" adlarındaki kutsal boğa tasvirleri, Hurri motiflerini yansıtmaktadır. (156) Gılgamış destanı muhtemelen Hititçe'ye çevrilmiş bir Hurri versiyonu şeklinde Boğazköy'de tanınmıştı. (157) Kumarbi efsanesi (158) ve Ullikummi şarkısı (159) yine bu yolla Hititler'e geçmişti. Bundan başka Boğazköy metinleri arasında Hurri kökenli hem Hititçe, hemde Hurrice yazılmış (160) bir çok masal ve efsaneler bulunmuştur; başlıcaları Hedammu efsanesi (161) Keşiş masalı, (162) Urşu muhasarası, (163) ve Gurpanzah destanıdır; (164) Ayrıca Hurrice şiirler de ele geçmiştir. (165) Bu metinler edebi ve rituel karakterdedir. (165a) Boğazköy metinleri içinde Hurrice çivi yazısı ile yazılmış metinlerin, Hititçe ve Akkadça olarak yazılanları da bulunmuştur. (166)

(152) E.Weidner, PD No.5; H.Klengel, ZA LVI (1964) s.213 v.d.

(153) F.Kinal, Şuppiluliuma'nın Suriye Seferleri, Belleten sayı 41 (1947) s.1-13.

(154) Akkadça version için bak. E.F.Weidner, PD (1923) s.36-37; Hititçe version için bak.J.Friedrich, AFO II (1924) s.119 v.d.

(155) O.R.Gurney, The Hittites, London (1961) s.135 v.d.; M.Darga, Eski Anadolu'da Kadın, s.41 v.d.; V.Sevin, Urartu Kralığının tarihsel ve Kültürel gelişimi, Doçentlik Tezi, İstanbul (1979) s.49 v.d.

(156) F.Kinal, Eski Anadolu Tarihi, s.209 v.d.

(157) J.Friedrich, ZA XXXIX (1929) s.1 v.d.; E.A.Speiser, ANET (1950) s.82; F.Kinal, Eski Anadolu Tarihi, s.184 v.d.

(158) H.G.Güterbock, Kumarbi Mythen vom Churritischen Zeus, Istanbul Schriften 16,1946. H.Otten, Mythen vom Gotte Kumarbi, 1950; H.G.Güterbock-S.Alp,Kubarbi Efsanesi,s.3 v.d.; F.Kinal, Eski Anadolu Tarihi,s.183.

(159) H.G.Güterbock, The Song of Ullikummi, JCS V (1931) s.135-161; JCS VI (1932) s.8-42.

(160) Bak.J.Friedrich, HdO II 1-2 (1969) s.3.

(161) J.Friedrich, ZA XV (1950) s.213-255.

(162) H.G.Güterbock, Kumarbi Efsanesi, Ankara (1945) s.67 v.d.

(163) O.R.Gurney, The Hittites,s.178 v.d.

(164) H.G.Güterbock, ZA XLIV (1939) s.84 v.d.

(165) Hitit edebiyatı için bak.F.Kinal, Eski Anadolu Tarihi, s.176-185.

(165a) Örneğin KUB XXX 50 + 51 de, "Hurriili sal Azzari'nin merhemi"nden bahsedilmektedir, bak.E.Laroche, AFO 17/2 (1949) s.7-33.

(166) A.Goetze, Kleinasien, s.61; J.Friedrich, HdO II 1-2 (1969) s.33 v.d.; bak.E.Laroche, Catalogue des textes Hittites (1971) s.139-143.

Boğazköy metinleri içinde yer alan Hurrice, dialekt bakımından en gelişmiş Hurrice olarak kabul edilir. (167) Hurri kültürünün ve dininin Hitit dünyasına yayılmasında Kizzuwatna devleti önemli bir rol oynuyordu; bu nedenle Hitit panteonunun kökeni, Hurri dünyasına bağlanmak istenmişti. (168) Hititler'in, Haleb'ten ve Kizzuwatna'da yer alan Lawazantia'dan gelen Hurri tanrıları Teşub ve Hebat çifti için bayramlar, ve kült merasimleri düzenledikleri Boğazköy çivi yazılı metinlerinden bilinmektedir. (169) Hitit kralı II. Murşili 9. idare yılında tanrıça Hebat adına düzenlenen yortu için bizzat Kizzuwatna'daki Kummanu şehrine gitmişti. (170) Develi civarında yer alan Fıraktin kaya abidesinde III. Hattuşili ve Kizzuwatnalı zevcesi Pudu-He-pa, tanrıça Hebat'a içki kurban ederlerken tasvir edilmişlerdir. (171) Ayrıca, bayram ve rituel metinleri içinde, örneğin güneş tanrısı Şimegi, ay tanrısı Kuşuh, yıldız tanrısı Şauška gibi, bir çok Hurri tanrılarının yer aldığını da görüyoruz. (172)

Hititler kendilerinden önce Anadolu'da yer alan kavimlerin tanrılarına olduğu gibi, hakimiyetleri altına aldıkları kavimlerin tanrılarına da tapıyorlardı; bu yabancı tanrılara, mensup oldukları kavmin dili ile dua ettiklerinden, rahipler Hurri tanrılarına da Hurri dilinde dua ediyorlardı. (173) Hititler'in daha ziyade Hurri dinine büyük ilgi duydukları anlaşılmaktadır; yukarıda sözünü ettiğimiz Fırtına tanrısı Teşub, ve onun zevcesi Hebat'ın Yazılıkaya'da görüldüğü gibi, Hitit panteonunun başında yer alması bunun delilidir. (174)

Fakat Hitit panteonunun tekâmülündeki tarihi gerçeği kesin olarak yanıtlamak güçtür; hatta Hurri panteonunun kökeni söz konusu olduğunda da durum bundan pek farklı değildir. (175) Hurri kültürünün Hitit imparatorluk çağında (M.Ö.1400-1200) Anadolu'nun bir çok yerinde kendisini hissettirmesi nedeniyle, Hitit hanedanının kökeni bile Hurri kaynağına dayandırılmak istenmiştir. (176) Fakat hanedana mensup kimselerin Hurrice adlar taşıdığını

(167) Karş.E.A.Speiser, Introduction to Hurrian, AASOR XX (1940-41) s.1-10; A.Kammenhuber, Die Arier, s.61 v.d.

(168) E.Laroche, JCS VI (1952) s.115-123.

(169) H.Klengel, JCS XIX (1965) s.87 v.d.; H.Otten, BiOr VIII (1951) s.225 n.3; bak.E.Laroche, Catalogue, s.123-125.

(170) A.Goetze, Die Annalen des Mursilis (1933) s.124.

(171) S.Lloyd, Early Anatolia, London (1956) s.145.

(172) A.Goetze, Orientalia (IX (1940) s.223 v.d.; E.Laroche, JCS II (1948) s.114 v.d.; H.Otten, Anatolia IV (1959) s.27 v.d.; H.G.Güterbock, RHA LXVIII (1961) s.3 v.d.

(173) F.Kinal, Sumeroloji Araştırmaları, s.1023; Karş.B.Landsberger, Sam'al, Ankara (1948) s.93 v.d.

(174) Bak.J.Garstang, The Hittite Empire, fig.17; O.R.Gurney, a.g.e., s.143 fig.8.

(175) E.Laroche, Orientalia XLV 1-2 (1976) s.95 v.d., buradaki makalenin Türkçeye çevirisi için bak.A.Alpman, Hurriiler'de Ulusal Panteon ve Yerel Panteonlar, TAD XIII 24 (1980) s.115-122.

(176) H.G.Güterbock, CHM II (1954) s.388 v.d.

biliyoruz. (177)

Kral Şuppiluliuma'nın Kargamiş kralı olan oğlu Biyaşşiliş (Şarri-Kuşuh), (178) ve torunu Talmi-Teşub (179) Hurrice isimler taşımaktadırlar. Muwatali'nin zevcesi Danu-Heba, (180) ve III. Hattuşili'nin zevcesi Pudu-Heba'nın (181) isimleri aynı şekilde Huricedir. Hitit kralları da Hurrice isimler taşıyorlardı; III. Hattuşili'nin mücadele ettiği, ve kendisini devirerek tahttan indirdiği yeğeni kral Urhi-Teşub'un (III.Murşili) adı Hurricedir. Hitit krallarının Hurrice adları içinde Hurri tanrısı Şarruma'nın adı da yer almaktadır; bu tanrı Kizzuwatna menşeyli olup, imparatorluk devrinde Hitit panteonuna girmiş, bihassa III. Hattuşili'den itibaren Anadolu'da daha çok tapılmaya başlanmıştır. (182) Bu nedenle IV. Tathalya'nın Hurrice adının X-Şarruma olduğu, ve bunun da Pu-şarruma okunabileceği H.G. Güterbock tarafından ileri sürülmüştür. (183) Bunun yanında III. Hattuşili'nin himayesine almış olduğu Dattaşa kralı Ulmi -Teşub (184) da Hurrice isim taşımakta idi. Bundan başka Boğazköy'den çıkan çivi yazılı metinlerde yüzlerce Hurri şahıs adı yer almaktadır. (185) Ege göçleri (M.Ö.1200 ler) sonucu yıkılan Büyük Hitit Devletinin bakiyeleri olarak varlıklarını Güney-Doğu Anadolu bölgesinde ve Kuzey Suriye'de M.Ö.VII. yüz yıla kadar devam ettiren Geç Hitit şehir beyliklerinin başında bulunan krallardan bazıları da Hurrice isimler taşıyorlardı. (186)

Bu istikametteki Kizzuwatna'nın Hurri kültür tesiri bakımından Anadolu için önemli bir kaynak teşkil ettiğini yukarda söylemiştik. Hitit kralları devletin siyasi ve iktisadi çıkarlarını uzak bir görüşle Kuzey Suriye'de gördüklerinden, Anadolu'yu buraya bağlayan iki geçit (Gülek ve Belen) nedeniyle, Kizzuwatna devleti ile ilişkilerinin geniş kapsamlı olması doğaldı. Nitekim Hurriler'in Çukurovada kurdukları bu Kizzuwatna devleti ile, Hitit kralları arasında muhtelif muahedelerin akdedilmesi bunun bir kanıtıdır. Hitit İmparatorluk çağında (M.Ö.1400-1200) Kizzuwatna devleti eski siyasi önemini yitirmiş olmasına rağmen, I.Şuppiluliuma bu bölgenin Hitit dünyasındaki politik ve kültürel yeri nedeniyle II.Şunaşşura ile yaptığı muahadede partnerine

(177) E.Laroche, Ugaritica III, s.118 v.d.; M.Darga, Eski Anadolu'da Kadın, s.23.

(178) Kar. NPN s. 124, 251, 92 v.d., 231; E.Laroche, Recueil d'Onomastique Hittite, Paris (1952) s.86.; Les noms des Hittites, Paris (1966) s.349.

(179) Karş. NPN s.146, 262; E.Laroche, a.g.e., (1952) s.85; a.g.e., (1966) s.348.

(180) Karş. A.Ungnad, Subartu, s.160; NPN s.147; E.Laroche, a.g.e., (1952) s.85; a.g.e., (1966) s.348.

(181) Karş. NPN s.119, 248; E.Laroche, a.g.e., (1952) s.85; a.g.e., (1966) s.348.

(182) H.G.Güterbock, a.g.y., s.386.

(183) E.Laroche, Ugaritica III (1956) s.118.

(184) E.Laroche, a.g.e. (1952) s.85; Karş. NPN s.162-271.

(185) E.Laroche, a.g.e. (1952) s. 145.

(186) F.Kinal, Eski Anadolu Tarihi, s.237 v.d.

gayet toleranslı davranmaktadır. (187) Kral III. Hattuşili'nin Kizzuwatna'lı bir baş rahibin kızı Pudu-Ḫepa ile evlenmesi, (188) Hurriler'in bu zamanda bile Hitit Anadolu'sundaki mevkiini göstermesi bakımından önemlidir.

Kizzuwatna'nın hemen dışında Kuzey Suriye istikametinde eski Mukiş memleketinin idare merkezi Alalah'ta da (Tel-Açana) (189) Hurri yerleşimi görülmektedir; Alalah'ın IV. yapı katında Mitanni devleti zamanına ait bir çok tablet ortaya çıkarılmış olup, (190) buradaki metinlerde Hurri şahıs adları, ay isimleri ve Hurri panteonunun en önemli tanrılarında Teşub, Ḫebat, ve Kumarbi adları yer almaktadır. (191) Bütün bunların yanında en önemlisi Alalah kralı İdrimi'nin heykeli üzerindeki kitabesinin bulunmasıdır. (192) İdrimi, kitabesinde Mitanni kralı Barratarna (I.Šuttarna)'dan "Hurri muhariplerinin kralı" (193) şeklinde bahsetmektedir.

g) Suriye ve Filistin'de Hurriler

M.Ö.II. Bin yılın ortalarında Hurriler'in Kuzey Suriye'ye yayılmaları oldukça yoğundur; bu devirde Alalah halkının bir kısmını Hurriler teşkil ediyordu. (194) Hatta Alalah'ın yakınında yer alan Halep şehri bile geleneksel açıdan bir Hurri şehri olarak görülür. (195) Din tarihi bakımından Hurri tanrısı Teşub, Halep'te tebcil edildiği gibi, bu tanrının kültü buradan diğer bölgelere yayılarak şöhret kazanmıştır. (196) Hitit kralı I. Hattuşili'nin çağdaşı Halep kralı III. Yarim-Lim'in komutanlarından Zukraşi'nin adı Hurrice olup, hem Boğazköy, hem de Alalah vesikalarında geçmektedir. (197) Değindiğimiz bu bölge Mitanni kralı Sauššatar zamanında (M.Ö.1450 lerde), Mitanni devletinin bir kısmını meydana getiriyordu.

Kuzey Suriye'de bugünkü Lazkiye limanının kuzeyinde yer alan Ras Şamra'da (Ugarit) Batı Sami dil yanında, Hurrice yazılmış çivi yazılı tabletler bulunmuştur; bunların yanında Sumerce-Hurrice, Akkadça-Hurrice vokabuler

(187) E.F.Weidner, PD, s.88-111.

(188) F.Kinal, Eski Anadolu Tarihi, s.116 v.d.

(189) Sir L. Wolley, A forgotten Kingdom, s.120.

(190) Sir L. Wolley, a.g.e., s.100.

(191) D.J.Wiseman, The Alalah Tablets, s.63.

(192) S.Smith, The Statue of İdri-mi, s.15-21; B.Landsberger, JCS VII s.55.

(193) Sir L. Wolley, a.g.e., s.213.

(194) S.Smith, AJ XIX s.40-45; C.H.Gordon, OrNS VII (1938) s.20 v.d.; J.-R.Kupper, CAH II 1 (1966) s.24 v.d.; J.Friedrich, HdO II 1-2 (1969) s.5.

(195) Sir L. Wolley, a.g.e., s.122.

(196) Karş.A.Ungnad, Subartu, s.166.

(197) H.G.Güterbock, CHM II 2 (1954) s.384 n.7

metinler de vardır. (198) Ayrıca, sözünü ettiğimiz bu vesikalar içinde Hurrice şahıs ve tanrı adları yer almaktadır. Ugarit'te ortaya çıkarılan metinler arasında Hurri efsanelerini kapsayan vesikaların bulunması, Hurri ve Mezopotamya kökenli bir çok efsanenin Hurriler vasıtasıyla Fenikeliler'e ve Anadolu'da Filistler'e, bunlar aracılıyla de İonya ve Hellen dünyasına geçtiği anlaşılmıştır. (199) Yine bugünkü Hama'nın güneyinde yer alan Qatna'da (Tel el Mişrife) ortaya çıkarılan envanter metinlerinde Hurrice şahıs isimlerinin yanı sıra, Hurrice eşya isimleri de görülmektedir. (200) M.Ö.II.Bin yılın ortalarında Amurru, Ugarit, Tunip, Kudüs, Niia, Nuhaşşe, Tel-Ta'annak gibi yerlerde yaşayan bazı prens ve memurların Aki-Teşub, Aki-Hinni, Akizzi, Eweri-Şarri, Tehib-Şarri, Takip-Şarri şeklinde Hurri isimleri taşımaları (201) da Hurriler'in etnik bakımdan Suriye ve Filistin'deki varlıklarını gösterir. (202) Bu zamanda Hurrilerin Filistin'de oturanları Mısır'a, ve Kuzeyde Yukarı Dicle. Mezopotamya, Suriye'de oturanları da Mitanni devletine tabi idiler. (203) Buna ilave olarak, Filistin'de Hurri varlığını ortaya koyması bakımından Tel-Ta'annak'ta ele geçmiş çivi yazılı metinlerde Hurrice şahıs adlarının da yer aldığını zikretmek gerekir (204). Amarna arşivi sayesinde (205) de Qatna ve Tunip'de olduğu gibi, Hurri prensliklerinin varlığını da öğreniyoruz. (206)

Hurriler'in Filistin'de yerleşmiş olmaları ve şahıs adlarına rastlanması nedeniyle onlara ait isimlerin Tevrat'ta da geçeceği inancını doğurmuş, ve bazı müellifler Tevrat'ta geçen bazı şahıs adlarını Hurrice şahıs adları ile identifiye etmek istemişlerdir. (207) Filistin'e kadar gelen Hurriler Mısır'a da geçip orada yerleşmişlermiydi? Bu soruya kesin cevap vermek güçtür; gerçi Mısır XVII. sülale zamanında Manetho ve Josephus tarafından "Hiksoslar" olarak adlandırılan müstevlilerin hakimiyeti altına girmişti; bunları Ari, Sami ve Asya kökenli Hurri kavim unsurlarının meydana getirdiği ileri sürülmüştür. (208) Bundan başka Hiksoslar, Hurriler ile identifiye edilmek istenmişse de. Hiksos-

- (198) Bäk. H.Bauer, ZDMG LXXXIV (1930) s.251-254; F.T.-Dangin, Syria XII (1931) s.234 v.d.; J.Friedrich, Kleinasiatische Sprachdenkmäler, Berlin (1932) s.149 v.d.; F.T.-Dangin, Vocabulaire de Ras-Shamra en langue Churrit, ArOr IV (1932) s.118; C.G. von Brandenstein, ZDMG XCI (1943) s.555 v.d.; G.Boyer, PRU III (1955) s.309-335; E.Laroche, Ugaritica III, s.311 v.d.; RA LXI (1957) s.104 v.d.; J.Friedrich, HdO II 1-2 (1969) s. 3 v.d., 8 v.d.
- (199) H.G.Güterbock-S.Alp, **Kumarb**, Efsanesi, s.3,54; B.Landsberger, DTCFD I 1 (1942) s.85; S.Eyuboğlu-A.Erhat, Hesiodos, s.59 v.d.; F.Kinal, Eski Anadolu Tarihi, s.183.
- (200) A.Goetze, RHA XXXV, s.103-108; C.H.Gordon, ORNS VII (1938) s.20 v.d.; J.Friedrich, HdO II 1-2 (1969) s.5.
- (201) Kars. A.Ungnad, Subartu, s.158.
- (202) E.A.Speiser, The Hurrian participation in the civilisations of Mesopotamie, Syria and Palastin, CHM I,II (1953) s.311.
- (203) W.F.Albright, BASOR 94, s.16-25.
- (204) ANET 2 s.235 v.d., 243,488,490; W.F.Albright, a.g.y.,s.16 v.d.; F.Kinal, Eski Anadolu Tarihi, s.93.
- (205) J.A.Knudtson, VAB II,Leipzig 1915.
- (206) NPN s.186.
- (207) E.Täubler, Khru, Horim, Dedanım, HUCA I (1924) s.97-123; E.A.Speiser, AASOR XIII (1933) s.145 n.108.; W.Feiler, Hurrirische Namen im Alten Testament, ZA XLV (1939) s.216-229.
- (208) I.Gelb, HS.s.69.

lar'dan çok az materyal kaldığı için, bu fikir iltifat görmemiştir. (209) Mısır'daki bu Hiksos hakimiyetine ancak M.Ö.1580 lerde XVIII. sülalenin kuru-cusu firavun I. Ahmose son verecektir. (210)

Mısır'daki Hiksos hakimiyetinde, Hurriler'in de payı olduğu düşünülecek olursa, III. Ur sülalesinin (M.Ö.2060-1960) yıkılmasından sonra yavaş yavaş Mezopotamya, Anadolu, ve Suriye istikametinde yayılmaya başlayan Hurriler'in (211) doğudan Asya üzerinden gelen Hint Ari göçler nedeniyle yayılmaları hızlanmış, Ari ve Sami kavimler ile birlikte Mısır'a gelerek Hiksos olarak adlandırılan egemenliği kurmuş olabilirlerdi. İşte değindiğimiz bu kavim hareketleri ve buna binaen yazılı vesikaların susması sonucu Eski Önasya'nın girdiği karanlık devrin (M.Ö.1650-1550) sonunda Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de Hurriler'e dayalı Hint-Ari Mitanni devletinin ortaya çıktığını görüyoruz.

h) Mitanni Devleti

M.Ö.II.Bin yılın ortalarına gelindiğinde, Hurriler hemen hemen bütün Önasya'ya yayılmış olarak ortaya çıkmaktadırlar. Kizzuwatna dışında Anadolu'da bulunanlar Hitit devletine, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de oturanlar Mitanni devletine, Filistin bölgesinde yer alanlar ise Mısır'a bağlı idiler. (212) Yalnız Hurri nüfusunun dağılışı, mevcut diğer kavimlere oranla değişmektedir; Hurriler, Nuzi'de Asurlular, Mari'de Amurrular, Ugarit'de ve Alalah'da Kenanlılar, Kizzuwatna ve Hatti ülkesinde Hititler ile komşu veya birlikte yaşamakta idiler; Hurriler Kerkük (Arrapha) bölgesinde çoğunlukta olup, Mısır'da ise çok az idiler. (213)

Yukardaki sayfalarda izah ettiğimiz gibi, yazılı belgelerin ortaya koyduğu bu görünümü, arkeolojik veriler de desteklemektedir. (214) Anadolu'da Yazılıkaya ve Hitit İmparatorluk devri Alacahöyük kabartmalarında, bilhassa Eski Önasya mühür sanatında Hurri tesiri vardır. (215) Mitanni kralı Sauşatar'ın mühründe yer alan karışık varlıklar (elleri kalkık aslan adam), kanatları kalkık güneş kursları, ve demonlar buna örnek gösterilebilir. (216)

Mitanniler Hurrileri hakimiyetleri altına alarak, toprakları Kerkük (Arrapha) bölgesinden Akdeniz'e kadar uzanan büyük bir devlet kurmuşlar. Tür-

(209) F.Kinal, Sumeroloji Araştırmaları, s.1057.

(210) F.Kinal, Eski Anadolu Tarihi, s.93.

(211) G.Cöntenau, La civilisation des Hittites et des Mitanniens, Paris (1934) s.87 v.d.; A.Scharf, Agypten und Vorderasien im Altertum (1951) s.111; A.Alt, Die Herkunft der Hyxos in neuer Sicht, 1954.

(212) W.Æ.Albright, BASOR 94, s.16-25.

(213) Kaynaklara göre, Hurriler'in yayılma sahaları hakkında ayrıntılı bilgi için bak.F.Kinal, Sumeroloji Araştırmaları, s.1021-1067; E.Laroche, Orientalia XLV 1-2 (1976) s.95 v.d., buradaki makalenin çevirisi için bak. Adil Alpman, Hurriler'de Ulusal Panteon ve Yerel Panteonlar, TAD XIII 24 (1980) s.115-122.

(214) K.Bittel, Grundzüge der Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens (1950) s.61 v.d.

(215) Kars. H.Frankfort, Cylinder Seals, London (1939) s.187 v.d.

(216) K.Bittel, a.g.e., s.63 v.d.

kiye-Suriye hududuna yakın yerde Restülayn civarında olduğu tahmin edilen ve kral Sauşşatar'ın sarayının bulunduğu (217) Waşşuganni'yi kendilerine merkez edinmişlerdi. (218)

Mitanni tarihi söz konusu olduğunda, metinlerde geçen Mitanni, Hani-galbat, Hurri, ve Nahrına gibi bazı terimlerin neyi karşıladığı hususu üzerinde durmak gerekir.

Bunlardan Mitanni terimi, (219) kral Barratarna (I.Şuttarna), (220) Sa-uşşatar (HSS IX 1), Tuşratta, (221) ve Mattiwaza (Kurtiwaza) (222)nin taşıdığı "Şar Mitanni" unvanı içinde yer almaktadır. Bu terim politik anlamı yanında, coğrafik bir bölgeyi de karşılıyordu. Mitanni memleketi, merkezi Habur (Mümbit Hilâl) bölgesinde olmak üzere Kuzey Mezopotamya'da yer alıyordu. (223) Fakat Mitanni devleti sınırların genişlediği veya daraldığı zamanlarda, coğrafik anlamda değindiğimiz Mitanni ülkesinin sınırlarını da aşılıyordu. Nitekim kral Sauşşatar'ın Alalah'da (Tel-Açana) (224) ve Nuzi'de (Yorgantepe) (225) mühür baskısı bulunduğundan, devletin sınırları onun zamanında Kerkük (Arrapha) bölgesinden Akdeniz'e kadar uzanıyordu. (226) Böylece bünyesinde Mukiş, (227) Asur (228) ve Arrapha (229) krallıkları gibi muhtelif vasal krallıkları da barındırıyordu. Daha sonra, sözünü ettiğimiz bölgeler Hitit kralı I.Şuppiluliuma (M.Ö.1380-1346) ile bir muahede akdeden Mattiwaza zamanında elden çıktığı için, Mitanni devleti hemen hemen Kuzey Mezopotamya'da Habur bölgesindeki Mitanni memleketi ile sınırlanmış oluyordu. Bu suretle Mitanni terimi hem coğrafik anlamda, hem de politik anlamda kullanılmaktaydı.

Mitanni devletinin nüfus bakımından büyük bir çoğunluğunu Hurriler teşkil ediyordu. (230) Marianni şeklinde isimlendirilmiş soyluların büyük bir

(217) BoSt VIII, No.2,9.

(218) Karş.BoSt VIII 9,n.6;E.F.Weidner, AfO V(1928-29) s.95,n.1;D.Opitz,ZA XXXVII (1927) s.299-301; A.Ungnad, Subartu, s.122; T.-Dangin, RAXXXIV (1937) s.147; A.Goetze, Kizzuwatna, s.48; ANET 2 s.216,318; F.Kinal,Eski Anadolu Tarihi,s.93.

(219) Mitanni teriminin çivi yazılı metinlerde, Mısır kitabelerinde ve klâsik kaynaklarda fonetik olarak ortaya çıkışı ve diğer variantları hususunda bak.I.Gelb,HS,s.70,p.167.

(220) S.Smith, AJ XIX (1939) s.42 v.d.; J.Wiseman, The Alalakh Tablets, London (1953) s.5.

(221) EA 17-23, 25-29.

(222) BoSt VIII, No.2,1 ve passim.

(223) I.Gelb,HS,s.70 v.d.

(224) Karş. HS,s.75.

(225) HSS IX 1.

(226) HSS XIII 165 Nr.11 Nuzi metninde de, kral Barratarna'nın öldüğü ve yakıldığına ilişkin bir tarih formülü de yer almaktadır.

(227) Bak.HS,s.71.

(228) Bak.HS,s.66.

(229) Karş. E.R.Lacheman,BASOR 78,s.19.

(230) R.T.O 'Calaghan, Aram Naharaim, Acontribution to the history of Upper Mesopotamia in the second millennium B.C.,AnOr XXVI.Rom 1948 (1961) s.51 v.d.

çoğunluğu Hurrice adlar taşıyordu. (231) Fakat devlet Hint-Ari isimler taşıyan krallar (232) tarafından yönetiliyordu. Mitanni kralı Tuşratta'nın III. Amenofis'e (M.Ö.1413-1377) gönderdiği mektubun (EA 24) çivi yazısı ile tamamen Hurri dilinde yazılması; Tuşratta'nın Akkadça yazılmış diğer mektuplarında (EA 22;25) Hurri kâtiplerinin Akkadça karşılığını bilmediği kelimeler için Hurrice olanları kullanması; (233) ve Tuşratta'nın kendisinden bazan "Hurri kralı olarak bahsetmesi (EA 24, IV 127); son olarak Boğazköy'den çıkan metinlerde Mitanni ülkesinden Hurri memleketi şeklinde söz edilmesi (234) gibi, nusuşlar Mitanni devleti içindeki resmî dilin kuvvetle muhtemel Hurrice (235) olduğunu düşündürmektedir.

Bunun yanında Mitanniler'e ait şahıs ve tanrı adları, bazı sayı isimleri, Boğazköy ve Amarna arşivleri dışında Filistinde ve Kizzuwatna'da da karşılaşılmaktadır. (236) Ayrıca muahedelerde yemin tanığı olarak İndra, Mitra, Waruna ve Nasatya gibi, Hint-Ari kökenli tanrılar yer alır. (237) Boğazköy'de Mitannili Kikkuli'nin at yetiştirilmesine dair Hititçe version halindeki çivi yazılı metinde geçen sayılar ve Hint-Ari suffixler söylediklerimize ilave edilebilir. (238)

Mitanni kralı Tuşratta'nın Mısır firavunu III. Amenofis'e (M.Ö. 1413-1377) gönderdiği, Amarna arşivinde bulunmuş Akkad dilindeki mektuplarında (EA 17-23 ve 25-29) "Mitanni kralı" unvanını kullanırken, memleketinden Hanigalbat (239) olarak söz etmektedir. Mitanni hakimiyetinden sonraki Asur krallarından I.Aşşur-Uballit (M.Ö.1362-1327) de babası I.Eriba-Adad'ın metbu'ndan "Hanigalbat kralı" şeklinde bahseder (EA.16,22,26). I.Adad-Nirari'den (M.Ö.1304-1273) itibaren Asur kralları Hanigalbat ülkesi ile yapmış oldukları savaşlardan bahsetmektedirler. (240) Bütün bunlar Mitanni = Hanigalbat identifikasyonu lehinde gözükmektedir. Bundan başka önceleri Mitanni ülkesinde gösterilen şehirlerin (241) daha sonra Asur kralı

(231) Karş. BoSt VIII, No. 1, 32; A. GustavşEigennamen von marjannu-Leuten, ZA XXXVI (1925) s.297-302.

(232) Bak. NPN s. 193 v.d.

(233) I. Gelb, HS, s.72.

(234) ~~KUB~~ ~~XXIV~~ 17 II 32; KUB XXIV 3 II 27; KUB XXIV 4, 17; KBoIII 4 III 68. Bak. A. Goetze, MVAG XXXII 1 (1928) s.53, n.3; MVAG XXXVIII (1933) s.88; A. Ungnad, ZA XXXVI, s.101-103; Subartu, s.130; O.R. Gurney, AAA XXVII (1940) s.93 v.d.

(235) Hurri dili grameri için bak. E.A. Speiser, Introduction Hurrian, AASOR XX (1940-41); J. Friedrich, Orientalia NS XII (1943) s.199-225; A. Goetze, Language XIX (1943) s.170-176.

(236) R. T. O'Callaghan, Aram Naharaim, s.56-63; B. Landsberger, JCS VIII (1954) s.129-131.

(237) E.F. Weidner, BoSt VIII (1923) s.33.

(238) F. Sommer, BoSt IV (1920) s.2-12; E. Forrer, ZDMGNF I(1922) s.254-259; H. Potratz, Das Pferd in der Frühzeit, 1938; F. KinalBelleten XVII 66 (1953) s.188.

(239) Hanigalbat memleket adının çivi yazılı vesikalarda fonetik olarak yazılışına ait variantları için bak. I. Gelb, HS, s.72 n. 184.

(240) I. Gelb, HS, s.81.

(241) BoSt VIII, No. 1, 26 v.d., Ay.28,36; No.2,37-64.

I.Adad-Nirari tarafından zaptedilen Hanigalbat memleketi şehirleri arasında zikredilmesi de, (242) değindiğimiz identifikasyonun lehindedir.

Hanigalbat adı muhtelif variantlar halinde Nuzi metinlerinde de geçer. (243) Fakat Mitanni adı kral Sauššatar'ın unvanı içinde, Nuzi'de bulunmuş mektubunda yer alır. (244) Bütün bunlar Hanigalbat'ın coğrafik bir terimi, Mitanni'nin ise, politik bir terimi karşıladığı intibaini vermektedir. Bununla beraber Hanigalbat'ın ve Mitanni'nin farklı iki terimi oluşturdukları da ileri sürülmüştür. (245) Hurri terimi için de farklı görüşler ortaya çıkmıştır. (246)

Mitanni kralı Tušratta'nın Akkadça yazılmış mektuplarında (247) "Mitanni kralı" unvanı yanında ülkesinden Hanigalbat şeklinde söz etmesine karşılık, onun III. Amenofis'e (M.Ö.1413-1377) gönderdiği Hurrice mektubunda bu sefer kendisinden hem "Mitanni kralı" (EA 24, III 103 v.d.) ve hem de "Hurri kralı" (EA 24, IV 127) olarak bahsetmektedir. Diğer taraftan Boğazköy metinlerinden de anlaşıldığına göre, "Hurri memleketi" ifadesi Mitanni terimi yerine de kullanılmaktaydı (bak. An. 214). Ayrıca Mattiwaza (Kurtiwaza) muahedesinde yer alan "ben kralın oğlu Mattiwaza ve Hurri adamları" ile "Mitanni kralının ve Hurri adamlarının huzurunda" şeklinde sözler, (248) Mitanni devleti halkının çoğunluğunu Hurriler'in teşkil ettiğine, ve Hurriler'in de önemli mevkilerde bulunduğuna işaret etmektedir.

M.Ö.II.Bin yılın ortalarında Mitanni-Hurri tarihi söz konusu olduğunda, yine dikkati çeken diğer bir terim Nahrīma, ya da Nahrīna'dır. (249) Bu daha ziyade Mısır kaynaklarında geçmektedir; Mitanni kralı II.Šuttarna'nın kızı ve Mitanni kralı Tušratta'nın kız kardeşi olan Kelu-Hepa'dan bir scarabe üzerinde "Nhrn'ın prensi (Wr) Strn'in kızı Krgp" şeklinde bahsedilir. (250) Ayrıca yine Mitanni kralı Tušratta tarafından Mısır firavunu IV.Amenofis'e (M.Ö.1377-1360) gönderilmiş bir mektubun (EA 27) Amarna arşivinde bulunmuş kopyesinin hieratik olarak yazılmış kolophonunda "Nhrn'n mektubunun kopyesi" şeklinde ifadenin yer alması (251) da, Mitanni = Nahrīma, Nahrīna, ve dolayısıyla de Hurri identifikasyonuna götürmektedir. Fakat yukardaki sayfalarda değindiğimiz bütün bu bilgilerin ışığı altında Mitanni, Hanigalbat, Hurri ve Nahrīm/na terimlerinin identifikasyonu hakkında kesin konuşmak

(242) E.F.Weidner, Die Kämfe Adadnarāris I. gegen Hanigalbat, AfO V (1928-29) s.89-100.

(243) E.-R.Lacheman, BASOR 78, s.20 v.d.

(244) E. Chiera and E.A. Speiser, JAOS XLIX (1929) s.269-275; R.H.Pfeiffer, HSS IX (1932) plate I No.1.

(245) A.Goetze, MAOG IV (1928)s.64.

(246) Karş. E.A.Speiser, AASOR XX (1940-41) s.1-10; I.Gelb, HS, s.78-80.

(247) EA 17-23 ve 25-29.

(248) HS.s.74.

(249) Karş.HS,s.74,n.208.

(250) EA s.1043.

(251) EA s.1065.

mümkün değildir; politik unite olarak, Hint-Ari Mitanniler'in Hurriler'e dayalı olarak kurduğu devletin coğrafik konumunu oluşturan yerler olarak karşımıza çıkmaktadırlar; Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de aranılması gereken bu yerler, bir bakıma kısmen de olsa, içiçe girmiş yerler itibarıyla vermektedir; yazılı kaynaklarda muhtelif yerlerde bir tek politik uniteyi karşılayacak şekilde ayrı ayrı kullanılmaları belki de bu yüzden. (252)

Mitanni-Hurri tarihi, Alalah, Amarna, Boğazköy ve Nuzi yazılı vesikaları sayesinde M.Ö.XV.yüzyılın başlarından itibaren aşağı yukarı iki asır bir zaman boyunca takip edilebilmektedir. Daha önceki devirlerde Eski Önasya, yazılı vesikaların kesilmesi nedeniyle karanlık bir safhaya girdiği için, Mitanni-Hurri tarihi hakkında bilgi edinmek güçleşmektedir. Bunun yanında Mitanni devletinin merkezi Waşşuganni'nin henüz bulunamamış olması, ve dolayısıyla Mitanni devlet arşivinin de keşfedilememiş olması, Mitanni-Hurri tarihinin rekonstruksiyonu için büyük bir tahsisizlik teşkil etmektedir.

Mitanni krallarına ilişkin en eski referanslardan biri, bir Alalah vesikasında yer alır; burada Mitanni kralı Baratarna'nın (I.Şuttarna) mühür baskısı bulunmakla beraber, vesika Sauşşatar zamanına ait bir dava ile ilgilidir. Böylece Sauşşatar'ın daha eski bir mührü kullandığı anlaşılmaktadır; (253) Eski Önasya tarihinde bu tür uygulamalar görülmektedir; bu suretle Mitanni kralı Sauşşatar kuvvetle muhtemel tahtının meşruluğunu göstermek istiyordu. (253a) Değindiğimiz mühür baskısının lejandında adı geçen kral, "...kirta oğlu Baratararna" şeklinde zikredilir. (254) Bundan başka Nuzi kazılarında ortaya çıkarılan bir tablette kral Barratararna'nın öldüğüne ve yakıldığına ilişkin bir tarih formülü yer almaktadır. (255) Ayrıca Alalah kralı İdrimi'nin heykeli üzerindeki kitabesinde de aynı kraldan söz edildiğini biliyoruz.

Mitanni kralı Sauşşatar'ın kendi mührü de (HSS IX I) Nuzi'de (Yorgantepe) bulunmuş bir mektubu (256) üzerinde yer alır. Sauşşatar'dan ayrıca, daha sonra Hitit kralı I.Şuppiluliuma (M.Ö.1380-1346) ile Mitanni kralı Mattiwaza arasında akdedilen muahedede de bahsedilir: Onun Asur'dan alıp devlet merkezi Waşşuganni'ye getirdiği altın ve gümüş (kaplama) bir kapıdan söz edilir. (257) Kral Sauşşatar zamanında Mitanni devletinin sınırları, Kerkük (Arrapha) bölgesinden (258) Asur da dahil olmak üzere Alalah'a (Tel-Açana) kadar uzanıyordu; bünyesinde Arrapha, Asur ve Mukiş gibi bazı mahalli

(252) Karş. HS, s.75.

(253) S.Smith. AJ XIX (1930) s.41-43.

(253a) Karş. HS, s.75 n.213,214,215.

(254) Karş. A.Kammenhuber. Die Arier, s.68 v.d.

(255) Karş. E.Gadl, The King Parratararna died and was cremated? Wirtschaft im alten Vorderasien, Nachdruck aus "der acta antiqua academiæ scientiarum Hungaricæ" tom.XXII 1-4 (1974)-1976, s.281-286.

(256) E.A.Speiser, J AOS XLIX (1929) s.266-275.

(257) BoSt VIII, No.2,8 v.d.

(258) A.Goetze, Hethiter, Churriter und Assyrer, (1936) s.111-112.

krallıkları da barındırması bakımından Mitanni krallığının görünümü, Anadolu'daki feodal hitit krallığını andırıyordu. (259) Kronolojik bir sırayla devam edecek olursak, Sauššatar'dan sonra tahta geçen oğlu Mitanni kralı I.Artatama hakkında bilinen sadece, onun kızını Mısır firavunu IV. Tutmosis'e (M.Ö.1426-1413) zevce olarak vermesidir. (260) Onun oğlu ve Tušratta'nın babası II.Šuttarna da aynı şekilde, babası I.Aratatama'nın yaptığı gibi, kızı Kelu-Hepa'yı (261) bu sefer Mısır firavunu III.Amenofis'e (M.Ö.1413-1377) vermişti. (262) Daha sonra damadı III. Amenofis'in hastalanması nedeniyle iyileşmesi için devrin dini inanışlarına uygun olarak, Ninive (Koyuncuk) şehrinde bulunan tanrıça İstar'ın heykelini Mısır'a göndermişti (EA 23,13 v.d.). (263) Bu da II.Šuttarna zamanında Asur'un Mitanni egemenliği altında olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Mitanni kralları içinde en fazla bilgiye sahip olduğumuz kral, II.Šuttarna'nın oğlu Tušratta'dır. Bu kraldan III. ve IV.Amenofisler'e gönderilmiş 13 mektup amarna arşivinde bulunmuştur (EA 17-29). Fakat bu kral zamanında tahtın varisleri arasında mücadele başlamıştı. Neticede II.Šuttarna'nın diğer oğlu? (264) II.Artatama memleketin kuzey batısına tekabül eden (265) topraklarda "Hurri kralhğı" adı altında ayrı bir devlet kurmuş, Mitanni tahtına da değindiğimiz Tušratta geçmişti. Tušratta memleketin uğradığı bu kötü günleri Mısır Firavunu III.Amenofis'e göndermiş olduğu mektubunda (EA 17) anlatmaktadır.

Tušratta'nın mektuplarından (EA 17-29) anlaşıldığına göre, kendisi Mısır firavunları ile yakın diplomatik ilişkiler içindeydi. Tušratta selefleri I.Artatama ve II.Šuttarna'nın yaptıkları gibi, o da kızı Tadu-Hepa'yı (266) zevce olarak III.Amenofis'e (267) vermişti; Tadu-Hepa daha sonra IV.Amenofis'in (268) zevcesi olacaktır. Mitanni kralları Hint-Ari isimler taşımalarına karşılık, kızları Hurrice adlar taşımaktadır. Mitanni krallarının, oğullarına genellikle babalarının adlarını verdikleri düşünülürse, acaba halktan, yani Hurriler'der zevce aldıkları içinmidir ki, kızları da Hurrice adlar taşıyordu? Bundan başka Mitanni kralları taht adı yanında bir de göbek adı olarak Hurrice şahıs adlar taşıyorlardı; örneğın, Tušratta'nın oğlu Mattiwaza'nın göbek adı Kili-Tešub

(259) Bak.F.Kınal, Eski Anadolu Tarihi, s.93 v.d. 140 v.d.

(260) EA 24 III 52 v.d.;29,16 v.d.

(261) Karş.NPN s.83.

(262) EA 17,5,21 v.d.; 19,6;24 I 47 v.d.; 29,18 v.d.; EA s.1043.

(263) Hitit kralı III.Hattuşili de sağlığını ve hayatındaki bütün başarıları tanrıça İstar'a borçlu olduğunu Apallogyasında sık sık zikretmektedir, bak.E.Sturtevant-G.Bechtel, Hitit.Chrest. (1935) s.42-99; A.Ünal, Hattuşili III. bis zu Seinei Thronbesteigung, band I-II., Heidelberg 1974.

(264) Bak.An.270.

(265) F.Kınal, Eski Anadolu Tarih, s.95.

(266) Karş. NPN s.150.

(267) EA 19,17 v.d.;20,8 v.d.;21,13 v.d.;23,7 v.d.;27,20;29,21 v.d.

(268) EA 27,1 v.d.;28,1 v.d.;29,1 v.d.

idi. (268a) Bu, Mitanni aristokrat tabakasının Hurri kavmi ile birleşerek kurdukları Mitanni-Hirri devletinin sonucu olarak Hurri kültürünün Mitanniler üzerindeki tesirini gösterir; Nuzi vesikalarının gösterdiği gibi, Hurriler bu zamanda Hukuk anlayışına da tesir etmişlerdi. (269)

Mitanni kralı Tuşratta ve idaresi hakkında bilgi edindiğimiz diğer bir kaynak da, yukardaki sayfalarda değindiğimiz Mattiwaza (Kurtiwaza) muahedesidir. (269a)

Bu muhadenin giriş kısmında Hitit kralı I.Şuppiluliuma ile "Hurri kralı" (II.) Artatama'nın bir muahede yaptığı, "Mitanni kralı" Tuşratta'nın ise adı geçen Hitit kralına karşı savaştığı anlatılır. (270) Belki de bu muahede yüzünden Tuşratta ile Şuppiluliuma'nın arası açılmıştı; zira, Şuppiluliuma Kuzey Suriye'yi ele geçirmek için Mitanni devletinin zaafından faydalanmak istemiş olabilirdi. Nitekim Şuppiluliuma'nın, Tuşratta ile yapmış olduğu ilk savaşta mağlup olmasına rağmen (271) müteakip sene Mitanni devletinin merkezi Waşşuganni de dahil olmak üzere, Qınza'ya (Kadeş) kadar bütün Kuzey Suriye'yi fethettiğini Mattiwaza muahedesinden öğreniyoruz. (272) Neticede Mitanni kralı Tuşratta adı zikredilmeyen bir oğlu tarafından öldürülür. (273) Muahedeye göre, Tuşratta'nın ölümünden sonra II.Artatama ve onun oğlu III.Şuttarna'nın Mitanni memleketinde çok fenalıklar yaptığı, Tuşratta'nın sarayını ve Hurriler'in evlerini yağmalayıp tahrip ettikleri, bundan başka Asurlular ile Aşşeliler'in memleketi kendi aralarında paylaştıkları anlatılır. (274) Bu zamanda Asur'da kral I.Aşşur-Uballit hakimdi. (275)

Muahede de daha sonra (III.) Şuttarna'nın öldürmeye çalıştığı, (276) Tuşratta'nın oğlu Mattiwaza'nın kendisine yardım istemek maksadiyle Hitit kralı I.Şuppiluliuma ile Anadolu'da Maraşantiaş (Kızılırmak) nehri yakınlarında karşılaşmaları anlatılır. Bunun üzerine Şuppiluliuma Mitanni tahtı üzerine Mattiwaza'yı oturtmaya karar verir, ve kızını da zevceliğe ona verir. (277)

Mattiwaza, Şuppiluliuma'nın oğlu ve Kargamış kralı bulunan Biyaşşiliş'in

(268a) A.Kammenhuber, Die Arier, s.112.

(269) E.Cassin, L'adoption à Nuzi, Paris 1938.

(269a) BoSt VIII, No.1 ve 2.

(270) a.g.y. No.1, 1-3; II.Artatama'nın, Tuşratta'nın erkek kardeşi olduğu hususunda, karş.I.Gelb, HS, s.79 n.240.

(271) EA 17,30 v.d.;F.Kinal, Hitit kralları için Kuzey Suriye'nin önemi, Atatürk Konferansları IV (Ankara 1973), ayrı basım, s.10 v.d.;Şuppiluliuma'nın Suriye Seferleri, Belleten XI 41 (1947) s.2 v.d.

(272) BoSt VIII, No.1, 17-47.

(273) a.g.y., No.1, 48.

(274) a.g.y., No.2, 1-13.

(275) F.Kinal, Eski Anadolu Tarihi, s.104.

(276) Bost VIII, No.1, 53-55.

(277) a.g.y., No.1, 55-58; No.2, 21-25.

yardımı ile III.Şuttarna'yı bertaraf ederek Mitanni tahtını ele geçirmişti. (278) Neticede, değindiğimiz bu muahedeyi yapan Mattiwaza'nın krallığı Kuzey Mezopotamya'da sınırlanmıştı; Hitit Büyük Kralı I.Şuppiluliuma da doğuda Fırat nehri, güneyde Lübnan Dağları ile sınırlanmış Kuzey Suriye'yi ülkesine katmış oluyordu. (279) Böylece Mitanni devletinin tarihi kral Mattiwaza (Kurtiwaza) ile son bulmaktadır. Bundan sonra bu bölgeye ait bilgiler çivi yazılı metinlerde Hanigalbat krallığı (280) adı altında verilmektedir. Mitanni devleti yıkıldıktan bir müddet sonra, M.Ö.X.yüz yıldan itibaren, Hurrice'nin bir başka dialektini konuştuğu kabul edilen Urartular Doğu Anadolu'da bir devlet kuracaklardır. (281)

Mitanni devletinin merkezi Waşşuganni olmasına karşılık, Hanigalbat devletinin merkezi Taidi idi. (282)

Asur kralı I.Adad-Nirari (M.Ö.1304-1273), Hanigalbat kralı I.Şattuara ile yapmış olduğu savaşlardan basetmektedir. (283) Kendisine bir ittifak yemini ettirilen I.Şattuara'dan sonra, Hanigalbat tahtına geçen Wasaşatta sonradan Asur'a karşı isyan edince, aynı Asur kralı I.Adad-Nirari başta Hanigalbat devlet merkezi Taidi olmak üzere bir çok şehirleri (bu şehirler içinde ilginç olanı Hurra adının da geçmiş olmasıdır) zaptetmişti. (284) Daha sonra Wasaşatta'nın oğlu II.Şattuara da Asur'a karşı isyan etmiş olmalıydı ki. I.Adad-Nirari'nin oğlu I.Salmanasar (M.Ö.1272-1243) Hanigalbat ülkesine karşı savaşmak zorunda kalmıştı (bak. tablo 1). (285) Asur kralı I.Salmanasar'dan yaklaşık üç asırdan fazla bir zaman sonra Asur krallarından II.Adad-Nirari (M.Ö.911-891), II.Aşurnasirpal (883-859), (286) sonra Asur imparatorluk devrinde kral Asarhaddon (680-669), (287) Hanigalbat memleketine karşı ceza seferleri düzenlemişlerdi. Bunlardan değindiğimiz II.Adad-Nirari Hanigalbat'a karşı altı sefer düzenlemek zorunda kalmıştı. (288) Fakat Asur krallarının bu seferleri esnasında Hurriler'den hiç söz edilmez.

M.Ö.II.Bin yılın ortalarında bütün Önasya'ya yayılmış olan Hurriler, bundan sonra tarih sahnesinden yavaş yavaş çekilmeye başladılar. Ancak takri-

(278) a.g.y.,No.2,35-68.

(279) a.g.y.,No.1,Ay.14-21.

(280) Hanigalbat, şehir adı olarak Nuzi metinlerinde de geçmektedir, bak.E.A.Speiser, AASOR XVI (1936) s.95 ve 123.

(281) Bu hususta geniş bilgi için bak.M.T.Tarhan, Uruarti ve Nairi Konfederasyonları, Doçentlik Tezi, İstanbul 1978.

(282) E.F.Weidner, AfO V,s.90; BoSt VIII s.95,n.1.

(283) E.F.Weidner, AfO V,s.89-100.

(284) E.F.Weidner, a.g.y.,s.90-92;D.D.Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia I,Chicago (1926) § 73,(= ARAB I).

(285) Luckenbill, ARAB I,§116;Karş.I.Gelb,HS,s.76;A.Kammenhuber, Die Arier, Heidelberg 1968.

(286) Luckenbill, ARAB I,§§447 ve 502.

(287) Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia II,Chicago (1927) § 504 (= ARAB II);R.C.Thompson, The prisms of Esarhaddon and Ashurbanipal found at Nineveh, London (1931) s.12,70

(288) Luckenbill,ARAB I,§§363-368 ve 373.

ben M.Ö.XI.yüz yıldan itibaren Asur ve Urartu tarihi kitabelerinde Hurri şahıs adları yeniden ortaya çıkmaya başlar.

Asur kralı I.Tiglatpileser (M.Ö.1114-1076) Katmuhi'ye karşı yapmış olduğu seferde, Katmuhi halkının "İrrupi" (289) olarak tesmiye ettiği, Kali-Teşub'un (290) oğlu kral Kili-Teşub'dan (291) bahsetmektedir. (292) Bundan başka aynı seferde Urratınaş kralı, Hattuhe'nin oğlu Şati-Teşub'dan (293) da haraç aldığını zikretmektedir. (294) Ayrıca Asur kralı II.Aşşur'dan'ın (M.Ö. 934-912) anallerinde, savaştığı Katmuhi kralı, (295) III. Salmanasar'ın (858-824) savaştığı Suriye'deki Hamat kralı, Hurrice şahıs adları taşımaktadırlar. (296) II.Sargon'un (722-705) ele geçirdiği Andia memleketi kralı Telu-Şina'nın (297) adı da Hurricedir. (298) Kral Asarhaddon'un (680-669) savaştığı Şubria memleketinin kralları da Hurrice isimler taşıyorlardı. (299)

Asur tarihinin ve Sorgonik devrin (M.Ö.722-612) en büyük simalarından biri olan Asurbanibal Anallerinde, Asur'un Kuzey-Doğusunda yer alan Manalar'a karşı yaptığı savaşta onların Hurrice adlar taşıyan kralı Ah-Şeri (300) ve torunu Eri-Şinni'ye (301) temas eder, (302) ve yine Hurrice bir ad taşıyan Urartu valisi Antariia'dan (303) bahseder. (304)

Urartu krallarından I.Sarduri'nin babası Lutipri (305) de kuvvetle muhtemel Hurrice bir isim taşıyordu. (306)

Bütün bu Hurrice şahıs adları, coğrafik bakımdan Kuzey Suriye, Yukarı Mezopotamya, Dicle nehrinin Kuzey Doğusu ve Van gölü yöresinden neşet etmiş olarak görünmektedir. M.Ö.VII.yüz yıldan itibaren yazılı kaynaklarda Hurriler ile ilgili şahıs adlarına artık rastlanmamaktadır. (307) Fakat Hurriler tarih sahnesinden çekilmiş değillerdi; bu defa da M.Ö.IX-VI.yüz yıllarda U-

(289) Irrupi'nin, Hurri dilinde kral anlamına gelen Erwi'yi karşıladığı hususunda bak.A.Ungnad, Subartu, s.162;Oppenheim, RHA V (1938) s.111 v.d.

(290) Karş.NPN s.222.

(291) Karş.NPN s.227.

(292) Luckenbill, ARAB I, § 222.

(293) Karş. NPN s.126,252.

(294) Luckenbill, ARAB I, § 223.

(295) E.F.Weidner, Af III (1926) s.154 v.d.

(296) Bak.I.Gelb, Hittite Hieroglyphs, SAOC 14 (1935) s.7;NPN s.273.

(297) Karş.NPN s.264.

(298) Luckenbill, ARAB II §§ 13 ve 56.

(299) Luckenbill, ARAB II, §§ 601 ve 710.

(300) Karş.NPN s.256.

(301) Karş.NPN s.73.

(302) Luckenbill, ARAB II, § 786.

(303) Karş.I.Gelb, HS, s.67 n.151.

(304) Luckenbill, ARAB II, § 854.

(305) K.L.Tallqvist, Assyrian personal names, ASSF 43/1 (Helsingfors 1914) s.123.

(306) A.Goetze, Hethiter, Churriter und Assyrer, s.104, n.2;NPN s.211.

(307) Bak.I.Gelb, HS-s.67 v.d.

rartu ismi ile ortaya çıkmışlardı.

Hurriler ile ilgili çalışmaların daha ziyade onomastik araştırmalara dayandığını başından beri görmüş bulunuyoruz. Bunun yanında arkeolojik materyal de vardır; fakat azdır. (308) Bu durum Hurriler'in tarihini rekonsture etmeyi güçleştirmektedir. 4000 ne yakın Nuzi vesikaları bile, Hurriler'e ait olmasına rağmen, Akkadça yazılmıştır. Bunların içinde şimdiye kadar bir tek Hurrice vesika da bulunamamıştır. Ancak bu Nuzi vesikalarının Hurriler'e ait olduğu da kesindir.

Böylece M.Ö.III.Bin yılın ortalarından itibaren Eski Önasya'da Yukarı Dicle bölgesinde ortaya çıkmaya başlayan ve zamanla yayılmaya başlayan Hurriler, M.Ö.II.Bin yılın ortalarında bütün Eski Önasya'da görünmüşlerdi; ve bu Hurriler M.Ö.I.Binin yaklaşık ortalarına kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdi.

(308) B. Hrouda, Die Churriter als Problem archäologischer Forschungen, *Archaeologica Geographica* 7 (1958) s.14 v.d.; E. Porada, Remarks on Mitannian (Hurrian) and Middle Assyrian Glyptic Art, *AKKADICA* 13 (1980) s.2 v.d.

HURRİLER

Tablo I

....kirta			
↓			
Barratarna (Şuttarna I.)			
(Mitanni kralı)			
↓			
Parsaşatar			
↓			
Sauşşatar			
(Mitanni kralı)			
↓			
Artatama I.			
(Mitanni kralı)			
↓			
Şuttarna II.		Bir kız	
(Mitanni kralı)		(Tutmosis IV. ile evlenmiş)	
↓			
Artatama II.	Tuşratta	Artaşsumara	Kelu-Hepa
(Hurri kralı)	(Mitanni kralı)		(Amenofis III.
↓			
Suttarna III.	(Hurri kralı)		ile evlenmiş)
	Mattiwaza	Bir oğul	Tadu-Hepa
	(Mitanni kralı)	(Tuşratta'yı	
		öldüren)	(Amenofis III.
			ile, sonra da
	Şattuara I.		Amenofis IV.
	(Hanigalbat kralı)		ile evlenmiş)
	↓		
	Wasaşatta		
	(Hanigalbat kralı)		
	↓		
	Şattuara II.		
	(Hanigalbat kralı)		